

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн
№ 27 (16975)
2005 чылдың
МАРТ 17,
ЧЕТВЕРГ

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Семинар

Тус чер бот-башкарылгала-
рының (ТЧБ) чаартылгасын
хамаарышкан девискээр семи-
нары Кызыл кожуунга болуп
эрткен.

Ш.Д. Ооржактың удуртканы
семинарга кожууннар удурткучу-
лары, хоорай болгаш суму ча-
гыргаларының даргалары ТЧБ
органнарының эде тургустунууш-
кунунга хамаарышкан айтырыг-
ларга Чазактың болгаш Соңгулда
комиссиязының (СК-ның) спе-
циалистеринден долу харыыларны
алган. Чугаа колдуунда муниципалдыг
уставтарны чаа хоойлу-
жудулгага дүүштүр ажылдап
кылгаш, хүлээп алырынга база
муниципалдыг каттыжышкын-
нарның Чөвүлелин тургузарының
дугайында болган. Ынчалза-даа
чаа 2006 чылдан эгелеп күштүг
апаар ТЧБ-ниң шилчилгезинде
билдинмес чүүлдер база илерээн.
Чижээ, төлээлекчи органнарның
соңгулдазын чорудары, ТЧБ ор-
ганнарының структуразын хевир-
лээри, оларның сан-түнүн норма-
лаары, суурларга дамчыдып ту-
рар бүрүн эргелерниң акшалан-
дырышкыны дээш, оон-даа ыңай.

ЧААРТЫЛГАГА ХАМААРЫШКАН АЙТЫРЫГЛАР

Соңгулдаларга хамаарыштыр
айтырыгны ТР-ниң СК-ның дар-
газы Ш.Ч. Монгуш көдүргөн. Оң
чугаалап турары-биле алырга,
республиканың бирги чергелиг
сорулганы – ТЧБ органнарының
база суурларның соңгуттуура
кижилериниң аттарын хоойлу

езугаар тодарадыры, депутат-
тарның сан-түнүн доктаадыры,
соңгулдаларны чорударының
дугайында шиитпирни хүлээп
алыры болуп турар. Россияның
чамдык субъектилеринде чаа
муниципалдыг соңгулдаларны
эрттирип каапкан. Бо талазы-биле

Тыва арай аскап турар. Тус чер
бот-башкарылга органнарының
аттарын база төлээлекчи орган-
нарның кижжи санын тодарадыр
хоойлуларны Хоойлужудулга
палатазы чүгө бирги номчулгада
хүлээп алган: олар төлээлекчилер
органнарын – тус черниң Төлээ-

лекчилер хуралы, а соңгуттуура
эрге-дужаалдыг кижилерни – суур
баштыңнары деп адаарын санал-
даан. Тус чер хуралдарының кижжи
санын 7-ден 15 депутатка чедир
доктаадып турар.
(Уланчызы 2-ги арында).

ФЕДЕРАЛДЫГ ОКРУГ КИРЖИР УЖУРГА ТАВАРЫШКАН

Бүдүн Россияда бо чылдың бюджетин чүгө Тывада мынчага
чедир хүлээп албаан болуп турар. Адактың адаа болурунда
өөрүнчүг чүве чок. Бюджет талазы-биле байдал мынчаар
тургустунуп келгенинге хамаарыштыр март 14-те Сибирь
федералдыг округ Тываның Чазаның база Улуг Хуралдың
Хоойлужудулга палатазының төлээлерин Новосибирск
хоорайже кыйгырткаш, тускай хуралды эрттирер ужурга
таварышкан. Аңаа Россияның Саң-хөө яамызының бюджет
харылзаалары департаментиниң директорунуң оралакчызы
А.В.Юрин киришкен болгаш Тываның бюджетин хүлээп
алырынга чүү шаптыктап турарыл деп айтырыгны тодарткан.

Тываның Чазана үе-шаанда
2005 чылдың бюджет хоойлузу
төлөвилелин катап-катап сайга-
рып, шүүштүрүп тургаш, ажылдап
белеткээш, Улуг Хуралдың Хоой-
лужудулга палатазынче кириген.
Бюджет айтырыы дээрже, чаңгыс
хүннүң ажылы эвес болгай. Ын-
чангаш 2005 чылдың бюджетин
хевирлеп тургузар ажылды Тыва-
ның Чазана 2004 чылдың апрельден
эгелээн. Май айда оң кол-кол
көргүзүлгелерин баш удур тургус-
каш, Россияның Саң-хөө яамы-
зынче кириген.

Федералдыг төп биле субъек-
тилерин эрге-хүлээлгелерин
аңгылаар дугайында белеткеп
турар хоойлу-дүрүм езугаар Тыва-
да 12 профессионал училище-
лерни, ветеринария албанын,
уруглар пособиезин, бюджет
адырының ажылдакчыларының
шалың өстүргенин, чиигелделер
дээш төлевирилери республи-
каның эрге-хүлээлгезинче шил-
читкен. Оң түннелинде бюджетти
долузу-биле хевирлээринге 1,7
млрд. рубль чедишпес болган.
Ынчангаш РФ-тиң Саң-хөө яамы-
зы ону барымдаалааш, бедик
дотациялыг регионнарны деткиир
фондунан республикага немелде
саң-хөө дузазын чедирер болган.
Россияның Саң-хөө яамызы
республиканың боттун орулгаларын
улгатыргаш, чарыгдалдарны
таарыштыргаш, бюджетти
чедишпес кезээ-биле хүлээп алыр
деп саналдаан. Ынчангаш респу-
бликаның боттун орулгаларын 27
хуу улгатырган көргүзүр-биле
бюджеттин чедишпес кезээ 203,2
млн. кылдыр бадып келген.

РФ-тиң Саң-хөө яамызы бол-
гаш республиканың муниципал-
дыг тургузуулары-биле каттыш-
кан улуг ажылдың түннелинде
январь 12-де бюджет хоойлузу
төлөвилелин 17 эдеринчи төлө-
вилелдер-биле каттай Хоойлу-
жудулга палатазынче кирип
берген. А бюджеттиң ол бөлүк
документтерин Хоойлужудулга
палатазының удуртулганың
айтышкыны-биле бүрүткевейн
турганын сагындыраарга безин,
ону көрбейн чыда-ла, оларның
аңаа удур хөөннүг турганын
херечилээн. Эң-не эгезинден
мындыг хөөн-биле чөрүлдежил-
геже чүткүл-биле ажылдарга эки
түннелдер каяа үнер ийик. Оң
сылдамы-биле адактың адаа
болганывыс ол.

Адаккы палатаның бюджет
төлөвилелинге хамаарыштыр
үндүргөн негелделериниң талазы-
биле тайылбыры Чазак каш удаа,
комитеттер хуралдарында-даа,
сессияларга-даа берип турган.
Ынчалза-даа байдалды хандыр
өөренип көөрүнче депутаттар
далашпайн турарлар. Депутаттар-
ның негелделиг айтырыгларынга
харыылаарга, ол бүгү шуптузу
хоойлу-дүрүмүңде үндөзилеттинген
болгаш хажыдышкыннар кыл-
дынмаан.

Ынчангаш Сибирь федерал-
дыг округка болган хуралга Тыва
Республиканың Чазаның тайыл-
бырын болгаш Хоойлужудулга
палатазының туржун өөренип
көргөш, тускай протоколдуг
шиитпирни хүлээп алган. Округ
болгаш РФ-тиң Саң-хөө яамызы
Тыва Чазактың белеткээн

бюджетин деткээн. Ынчангаш Улуг
Хуралдың Хоойлужудулга пала-
тазынга бюджетти бирги ном-
чулгада бо хүннерде хүлээп
алырын саналдаан. Ниитизи-биле
бюджетти долузу-биле март ай
төнмээнде хүлээп алыры чугула
деп шиитпирни хуралга үндүргөн.

Ынчап келирге, Улуг Хуралдың
адаккы палатазының мынчага
чедир республиканың бюджетин
хүлээп албайн турарының чылда-
гааннары билдинмес. Азы мында
политиктиг чылдагааннар чашты-
нып чыдар бе? Азы кым-бирнин
менээрге сеткилин хандырып
алыксаан чүткүлү бе? Тыва Чазак-
тың белеткээн бюджетин ыңдыг-ла
чиг болгаш хоойлу хажыдыш-
кынның турган болза, ону СФО
болгаш Россияның Саң-хөө яамы-
зы канчап деткээн деп. Ол ышкаш
депутаттарның бир кол кадалып
турар айтырыы – муниципалдыг
тургузууларга 70:30 деп хуваал-
даны база деткээн. Бир эвес аңаа
чөпшээрешпес кожууннар бар
болза, шупту чарыгдалдарны
боттарынга бериптиңер дээн. А
бисте чөпшээрешпейн турар
кожуун чок болгай, чүгө дээрже
оларның-биле чөпшээрешилге
ажылын декабрь айда-ла чоруткан.
Хүннүн-не бичиилеп дамдылады-
рының орунга, акша дузалам-
чызын айда мөөңү-биле алыры
дээр деп олар санап турарлар.

СФО-га болган хуралга Тыва-
ның бюджетин хүлээп алырда,
чидиртинген хөй үени хуралдың
организациялары хараалды-биле
түннел чугаалааннар. База ол
ышкаш бүдүн Россияда бир
квартал – чылдың дөрттүн бир
кезин төнгүже чедир бюджетин
хүлээп албаан деп атка кирерге
кандыгыл? Тыва Чазакка Россия-
ның Саң-хөө яамызы-биле моон
соңгаар кады ажылдарында-даа
ол уржуктуг болбааже. СФО-нуң
протоколдуг шиитпирин Хоойлу-
жудулга палатазы күүседип, чонну
хиледип турбайн, март төнмээнде
бюджетти бадылап бээринге
идегеп каардан өске, чүнү канчаар
боор.

Күдөр МОНГУШ.

Кажан? Кажан? Чүү?

Хой оолдаашкыны

Чылдың баш бурунгаар са-
наашкынын езугаар алыр
болза, бо чылын республика-
ның бүгү хевирниң ажыл-
агыйлары 448 муң ажыг анай-
хураганы база бода малдың
чаш төлүн 45765 баш чедир
камгалап алыры көрдүнгөн.

Кышкы айларда колдуунда
хуу чоннуң шээр малы төрүп
турган болза, бо хонуктарда чер-
черлерде күрүнениң ажыл-агый-
ларында хой оолдаашкыны түлүк-
теп эгелээн. Амдыызында байдал
эки, малдың чаш төлүн чидириг
чок камгалап ап турар.

Тарааны

Көвүдөдир дээш

ТР-ниң АУК-тун кадрлар
белеткээр болгаш специа-
листерниң билин бедидер
төвү республиканың агро-
номнары, гидротехниктери,
арат ажыл-агыйының удур-
тукчуларынга өөредилге-
лерни чоруткан.

Аңаа хоойлужудулга, үндүрүг
онаары-чыыры, саң-хөө байдалы
болгаш өске-даа айтырыгларга
хамаарыштыр тайылбырларны
ТКУ-дан башкылар кылган. Ол
ышкаш 2005-2006 чылдарда тараа
бүдүрүлгезин 2,5 катап көвүдөдир
дээн улуг сорулганы күүседир
дээш кандыг ажылдарны кылып
болурунун дугайында чугаалаш-
кан. А мал ажыл-агыйының жыл-
дакчыларынга чарлаттырган
турган курстар хой оолдаашкыны
адакталгыже, апрельче чылдыр-
тынган.

Удуртукчулар белеткели

Март 10-да Новосибир-
скиге Сибирьниң федерал-
дыг округунда РФ-тиң Пре-
зидентиңиң бүрүн эргелиг
төлээзи А.В.Квашнинниң
удуртулгасы-биле эрткен
хуралга Чазак Даргазының
оралакчызы А.Брокерт, ТР-
ниң Чазаның кадрларны

белеткээр болгаш билин
бедидер Тываның күрүне
институдунун эргелекчизи
Н.Ховалыг киришкеш, кел-
ген.

Хуралга муниципалдыг албан
черлериниң ажылдакчыларын чаа
байдалга ажылдаарынга белет-
кээриниң дугайында чугаалашкан.
Институттун парлалга албанының
дыңнатканын езугаар алырга, ук
айтырыгга хамаарыштыр кылып
чорудар ажылдарны белеткеп
эгелээн. Бо чылдың дургузунда
1500 хире кижини өөредир көр-
дүнгөн.

Үеге дүүштүр өөредир

Март айның эгезинде
республиканың бүгү школа-
ларының директорларынга
үстүнде айтылган инсти-
тутка «Өөредилге эргели-
ниң теориязы» деп семинар
болган.

Ону Томскиниң күрүне уни-
верситетинден А.Попов эрттир-
ген. Оң санап турары-биле
алырга, школа дооскан уруг-
ларны белеткели келир үениң
негелделеринге дүгжүп турар
кылдыр өөредилге ажылын эде
тургузары чугула.

4 мастер немешкен

Чоокта чаа Орел хоорайга
Россияның кубогу дээш ча
адарынга маргулдаалар
болган.

Аңаа чурттуң 20 ажыг регион-
нарыдан 240 спортчу киришкен.
Тывадан Елена Достай ийиги
черни ээлээн. Евгений Ондар ба-
гай эвес түннелдерлиг киришкен.
Ол-ла хүннерде Россияның чем-
пионады база болган. Аңаа
Е.Достай база катап мөңгүн ме-
дальды, а Саныма Куулар хүлер
медальды чаалап алган. Ол ыш-
каш 4 аныяк ча адыкчылары
Россияның спорт мастерлериниң
нормазын күүсеткен.

Бистиң корр.

ЧАДААНАГА БОЛГАН ТАВАРЫЛГА: ООҢ ТҮҢНЕЛИ

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайга чурттап турган Монгуштарның өг-бүлезиниң хораннаның дугайында айтырыгны ТР-ниң Чазак Чөвүлелинге сайгарып чугаалашкан.

Болган таварылгага ТР-ниң Кадык камгалал яамызы албан-езуунуң истелгезин чоруткан. Кадык камгалал сайыды Б.К.Күдеректиң чугаалааны-биле алырга, 2005 чылдың февраль 9-та дүнекиниң 1 шак үезинде Чөөн-Хемчик кожуунуң төп эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер салбырынга хораннанган таварылга дугайында медээ келген. Дежурный фельдшер О.В.Сат айыттыганы адресче дораан чорупкан. Бажыңга чеде бээрге, эжи ажык, ооң эр

ээзи М.А.Монгуш эжик чанында медедел чок чыткан, бажың иштинде ооң кадайы С.К. Монгуш үш харлыг уруу-биле база медедел чок чытканнар. Ийи айлыг, бир хар алды айлыг ийи уруглар кожазында өрээлде ыглажып чытканнар. Өг-бүлениң шуптузун 1 шак 30 минута турда халдавырлыг аарыглар салбырынга эккелген. Дүрген дузаның баштайгы хемчеглерин ап турза-даа, 20 минута болганда өг-бүлениң херэ-жен ээзи, 25 харлыг С.К.Монгуш өлгөн.

Дүнекиниң 3 шакта халдавырлыг аарыглар болгаш бактериолог эмчилериниң киржилгези-биле дарыг дүрген хуралды эрттиргеш, эпидемияга удур болгаш профилактика ажылдарын чорудар шийтирнелди хүлээп алган. Өг-бүлениң ижил турган суунга болгаш чип турган аш-чеминиң артынчыларына лабораторлуг шинчилелди чоруткан. Эртегиниң 6 шакта өг-бүлениң аш-чем садып ап турганы Чадаананың "Хемчик" болгаш "Арбын" садыгларына хыналдаларны чоруткан. "Хемчик" садыгында "гриль-сосисканың" шыгжаар хуусаазы эрткени тодараттыганы.

Ынчалза-даа аш-чем продуктуларын хораннаны бадыткаттынмаан. Когараан кижилерниң эмчи анализиниң документациязын Чадаана хоорайның халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң кол эмчизи Ч.Х.Иргит, Кызылдың халдавырлыг аарыглар эмчилери А.В.Мезенцев, Н.Л.Горбунова болгаш токсиколог эмчи Р.О.Сандан-оол олар хынап көргөш, улгерде окизинден (хөмүр-даштың ыжындан) хораннанган деп түңнелди үндүргөн. Ону суд-эмчи экспертизаның лабораторияга

чоруткан шинчилели база бадыткан.

ТР-ниң Чазааның Чөвүлели кожууннарның муниципалдыг тургузугларының, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның удуртукчуларына печка дериг-херекселдерин шын ажыглаарын пропагандалаар болгаш чуртталга фондузун хынаар талазы-биле ажылга өртке удур айыыл чок чоруктуң участок инспекторларын кириштирерин сүмелзэн.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

ААРЫГГА УДУР ХЕМЧЕГЛЕРНИ ЧУГААЛАШКАН

2005 чылдың январь-февраль айларда туберкулез аарыгының байдалы болгаш ону болдурбазының талазы-биле моон соңгаар ап чорудар хемчеглер талазы-биле айтырыгны ТР-ниң Чазааның хуралыга сайгарып чугаалашкан.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының берген медээзи-биле алырга, эрткен чылдың бо үези-биле деңээрге, 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 39,6 аарыг кижиге турган болза 41,4 кижиге четкен азы 4,5 хууга көвүдээн. Өзүлде чурттакчы чонун чедир шинчилетинмээнинден болган. Бичии уругларның ортузунда туберкулезтан аарыыр чорук 100 муң чурттакчыга хамаа-

рыштыр 9,1-ден 3,4-ке чедир азы 3 катап кызырылган. Ак-Довурак хоорайда, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Кызыл кожууннарда аарыгның өзүлдези демдеглеттинген. Кызыл хоорайда туберкулезтан аарыыр чорук кызырылган болгаш 5 кожууннарда ол аарыг бүрүткеттинмэн.

2005 чылдың эгезинден бээр көжүп чоруур флюорографтыг тургузуглар-биле Тожу кожуунуң көдээ чурттакчыларының 89,1 хуузу, Каа-Хем кожуунуң 95,1 хуузу шинчээр. Туберкулезка удур демиселдин айтырыын шийтирлээр талазы-биле Кызыл хоорайның болгаш Сүт-Хөл кожуунуң чагыргазы-биле Кадык камгалал яамызының каттышкан коллегия хуралын эрттирген. Туберкулезтан аарып турар кижилерниң чурттаар оран-сава байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылган. 2004 чылда туберкулезка удур чоруткан ажылдың түңнелин республиканың семинар хуралына чугаалашкан.

Айыылдыг социал аарыг-биле моон соңгаар демиселди күштелдирер сорулга-биле республиканың Чазаа доктаалды хүлээп алган, ында көдээ чурттакчы чонун флюорография шинчилелиниң талазы-биле ажылды уламчылаары көрдүнгөн. Туберкулез диспансеринге чаа дериг-херекселдерни садып алыр талазы-биле акша-төгерики дилеп тыварын Кадык камгалал яамызынга дааскан.

Юрий СУЧКОВ.

Бедик шаңнал-биле!

Күүсекчи эрге-чагырга органның хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база төрүттүнгөн хүнүнден 50 харлааны-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың март 10-да № 142 Чарлыын езуугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Иштики политика эргелелиниң килдис начальниги Ольга Павловна ЧУПИНА шаңнаткан.

Чоннуң эрге-ажыы-биле ойнап болур бе?

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы бо чылдың бюджет хоойлузун мынчага чедир хүлээп албайн туруп берген. Бүдүн чылдың кварталы төнер дей берген, ынчалза-даа адаккы палатаның депутаттарының "ачызында" бо үе иштинде республика бюджет чок чурттап турар.

Ооң хараазындан бүдүрүлгө ажылдарынче, тудуг-суурже акша салышкыны кирир арга чок болган. Өске-даа чугула социал хоойлуларның күүселдези акшаландырышкын чок болбушаан. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, бистиң сонгуп алган депутаттарымыс кара өш-биле демей, бюджетти бадылавайн, Тываның экономиказынга дыка улуг доктар-моондакты тургузуп туруп бергени ол ышкажыл.

Ажыы-биле алырга, хоойлу чогадыкчыларының чаңгыс-ла мага хандыр үнээргедир чүвези – бюджет бадылап бээриниң айтыры. Оон башка ол депутаттарның чүнү кылып турарын, оларның бар-чогу кым сонургаар боор. Боттарың кончуга ажилдап турар улус кылдыр "бараалгадырының" чылдаа ол хевирлиг.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының барык шуптузун күүсекчи эрге-чагырга-биле демниг ажилдазын дээш, Чазак Даргазы ол үезинде деткирге, республиканың чону оларны парламентиже сонгуп эрттирер бергени уттундурбаан. Ынчан кордакчылар болуп тургаш, олар, шынал-ла, кол барымдаа кылдыр мурнунга күүсекчи эрге-чагырга-биле демниг ажилдаарын тудуп турганнар. Улус оларга ынчан бүзүрээ. Ам херек кырында "ынагангың бажың ыт чизин" дээр ышкаш байдал тургустунуп келген.

Хоойлужудулга палатазының удуртукчулары боттарының үезинде амгы Чазак Даргазының чанына ажилдап, ооң деткимчезин көрүп чораанын, ооң ачызы-биле күрүне ажилдакчылары кылдыр депшип алганын утупканы кайгамчык. Бо таварылгага дүгжүр тыва чоннуң үлегер домаа бар болгай,

П. МОНГУШ.

ЧААРТЫЛГАГА ХАМААРЫШКАН АЙТЫРЫГЛАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ындыг-даа болза парламентиң февраль 16-да эгелзэн сессиязы оларның шуптузун хүлээп алыр дээрзинге идгелди берип турар. Чигзинилер чүгле сонгулдаларның ай-хүнүнге хамаарыштыр артан – бо талазы-биле Чазактың, СК-ның болгаш депутаттарының аразында чөптүг шийтир үндүртүмүз. Эгезинде оларны май 29-та чорудар деп планнап турган. Ооң соонда Улуг Хуралдың палаталарына хоойлуларны сайгарып көрүп, оларның күштүг апар үезин база сонгулдага белеткел ажылдарының үезин барымдаалааш, сонгулда хүнүн июнь 19-че сонгаарлаткан турган. Ынчалза-даа семинар хүнүнде билдингени-биле алырга, Хоойлужудулга палатазы сонгулданы сентябрь ортузунче чылдырар деп турар болган.

Хоойлужудулга палатазының ТЧБ органның сонгулдаларны күсче чылдырар дээр бодалын семинарның киржикчилери деткивээр. Кожуун болгаш суму чагыргаларының баштыңнары Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың "чамдык чылдагааннарның уржундан сонгулдаларны далаштырары чугула" дээр саналы-биле чөпшээрешкен. Оларның бирээзи болгаш эң-не чугулазы – катап сонгуттурган ТЧБ органның 2006 чылдың январь 1-ге чедир улуг ажылдары кылып, ооң иштинде келир чылдың бюджетин хевирлээр киржир. Бир эвес сонгулдаларны сонгаарладыр чүве болза, ТЧБ ыңдыг чижектиг чугула айтырыгларны шийтирлеп четтикпейн барып болур. Түңнелинде суур венозу ажылга белен эвес болур, ол чүүл чүгле чаартылгаларны болдурарына эвес, а харын-даа суурларның амыдыралына багай салдарны чедирип болур.

Сонгулдалар-биле холбашкан маргылдаалды айтырыг – сонгулда чорудар сонгулда комиссияларын тодарадыры болган. "Россия Федерациязынга тус чер бот-баш-

карылганы организаастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлу айтырыгны шийтирлээриниң ийи аргазын берип турар. Биргизинде – кожуун бүрүзүнге муниципалдыг сонгулда комиссиязын (МСК-ны) тургузар. Ийи дугаарында – муниципалдыг сонгулдаларны эрттирер бүрүн эргелерни бар девискээр комиссияларына (СК-га) дамчыдар. Республиканың Чазаа биле СК-зы сонгулданы кожууннарның ДСК-ларының күжү-биле эрттирерин саналдап турар. Ынчаарга эптиг-даа, улуг чарыгдал-даа үнмес. Ооң кадында муниципалдыг комиссиялар хевирлээрде кадрлар айтырыгына моондакталбас. Сонгулда комиссияларының бар системаны семинарның киржикчилери келир сонгулдаларны чүктөп шыдаптар дээрзинге бүзүрелин илереткен.

Оон аңгыда суму депутаттарының сонгулдазын чорударда сонгулда округтарының схеманын кым тургузарып деп айтырыгны хоойлу езуугаар шийтирлээрин база утпаза эки. Бар нормалар езуугаар алырга, ону кожуунуң Төлээлекчилер хуралы чорудар. Ынчалза-даа ол бүгүнү хоойлу айтыркан хуусаалар сагып кылып болза, үр апар. Ынчангаш ол хүлээлгени СК-га дамчыдып бээр – сонгулданың эртпейн баарындан уштунар арга болуп турар.

2006 чылдың январь 1-ден эгелеп тыптып болур ийи эрге-чагырга дугайында айтырыгга база элзэн доктааган. Амгы чагырга даргалары база кожуун хуралдарының депутаттары сонгуттурган хуусаазы төнгүжеге чедир боттарының хүлээлгелерин күүседир. Бир эвес чагырга даргаларының болгаш депутаттарының көвей кези 2002 чылда чазын болгаш чайын сонгуттурган болза, олар хүлээлгелерин 2006 чылдың чайын соксадыр. Бо чүүл суму чагыргаларына база хамааржыр. Ынчал кээрге сумуга "эрги дарга", "чаа дарга" деп, удуртукчулар тыптып

кээр-дир.

Мону Федералдыг хоойлууда тайылбырлавааны элдептиг. Чүгле харын "амгы чагырга даргалары боттарының бүрүн эргелерин 2006 чылдың январь 1-ге чедир күүседир, ооң соонда "чаа сонгуттурган даргага" дамчыдып бээр" деп чугаа бар. Ынчалза-даа ол дугайын кайы-даа хоойлууда айтпаан болганда, "эрги дарга" хүлээлгелерин хуусаазы төнгүжеге дээр күүседир эргелиг болуп турар. Ынчангаш Чазак-даа, СК-даа "эрги даргаларның" эки туразы-биле чоруттарын деткивээр. Семинарның киржикчилери бо айтырыгны тодаргай чижек бүрүзүнге аңгы шийтирлээр деп түңнелге келгенер. Чижээ, Ш.Д. Ооржак бо талазы-биле бодунуң саналын чугаалаан. Ооң чугаалааны-биле алырга, "эрги дарга" катап тургустунган ТЧБ органның эргедужаалдыг черлеринче кордап, сонгулдага тиилеп каар болза, ук маргылдаалды айтырыг шийтирлеттинип болур. Ынчалза-даа бир эвес "чаа дарга" сонгуттуруп алыр болза, баштайгы удуртукчу хуусаазының төнерин манаар апар.

Шилчилгелиг байдалдың ниити айтырыгларын чугаалашкаш, семинарның киржикчилери ТЧБ-ниң сан-хөө талазы-биле үндезинери болгаш бюджет харылзаалары, ТЧБ органның суурларының экономикагын сайзыралына ботандырар сорулгалары, социал хүлээлгелери болгаш программаларның күүселдезиниң дугайында чугаалашкан. Кожуун, суму чагыргаларының удуртукчулары мындыг чижектиг семинарларны эрттирер турарын эки талазынче үнелээш, ооң организаторлары дараазында база ТЧБ органның чаартылгаларына хамаарышкан тускай темаларлыг калбак хуралдарны эрттирерин саналдаан.

Шак-ла мындыг хурал дүүн Эрзин суурга болуп эрткен.

Т. НИКИТИН.

Тайылбыр

2005 чылдың март 15-те №26 (16974) "Шын" солунда парлааттыганы Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) органының депутаттыг депштинген болгаш бүрүткеткен кандидаттарның даңзызын парлааны-биле холбаштыр дараазында тайылбырны Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы берип тур. Парлааттыганы даңзыда депштинген кандидаттар дугайында, ооң-биле чергелештир бүрүткеткен кандидаттар дугайында болгаш бүрүткээринге ойталаан кандидаттар дугайында долу медээлер кирип турар.

Хоойлужудулга палатазының депутатына кандидаттар кылдыр бүрүткеткенер болза: М.В. Тока., В.А. Карлов (Ленинградский №2 сонгулда округу), В.Б. Багай-оол, Ш.Н. Курт-оглы (Молодежный №3), В.В. Вусаты, Т.Н.Ковалева (Московский №11), В.С.С. Салчак., А.И. Очур, В.С. Сат, Ю.Ш. Салчак (Бай-Тайгинский №13), Х.К. Куулар, М.С. Кунчу, Л.Ч. Очур-оол (Мөңгүн-Тайгинский №20), И.Ф.Музыка (Чеховский №8 — сонгулдалар чорутпас, альтернатива чок).

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттарның «Шын» солунга парлалга шөлүн алыр хүннери

№	Фамилиязы, ады, адазының ады	Округу №	Халас парлаар хүнү	Өртектиг парлаар хүнү
1	Вусатый Виктор Васильевич	11	17.03.05	14.04.05
2	Багай-оол Владимир Баринович	3	19.03.05	7.04.05
3	Тока Мерген Валерьевич	2	Парлаарындан ойталаан	
4	Салчак Валерий Сээ-Сюрюнович	13	22.03.05	31.03.05
5	Очур Алексей Иванович	13	26.03.05	12.04.05
6	Салчак Юрий Шыдыраевич	13	22.03.05	12.04.05
7	Сат Владислав Самдар-оолович	13	26.03.05	5.04.05
8	Куулар Хеймер-оол Кекович	20	26.03.05	29.03.05
9	Кунчу Март-оол Салчакович	20	24.03.05	2.04.05
10	Очур-оол Людмила Чертаголова	20	17.03.05	5.04.05
11	Карлов Виктор Антонович	2	23.03.05	2.04.05
12	Курт-оглы Шамиль Нурьевич	3	19.03.05	7.04.05
13	Ковалева Татьяна Николаевна	11	24.03.05	29.03.05

Мөңгүн-Тайга №20 сонгулда округундан ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының депутатына кандидат

Людмила Чертаголова ОЧУР-ООЛ

1977 чылда Сосновка ортумак школазын дооскаш, Кызылдың башкы институтунче дужаап кирген. Күш-ажылчы намдарын 1982 чылда Хову-Аксы №2 ортумак школазының математика башкызы болуп эгелээн. 1995 чылда Л.Ч. Очур-оол Хову-Аксы №1 ортумак школазының башкылар коллективин удуруп эгелээн. Директорлап турган үезинде өөредилге ажил-чорудулгазын сайзырадырынга база школаның материал-техниктиг баазазын быжыглаарына улуг үлүг-хуузу кириген. Ол — «Чылдың школа директору» деп Бүгү-российжи мөөрейин 1997,

1998 чылдарда лауреады. 1998–2001 чылдарда Л.Ч. Очур-оол Чеди-Хөл кожунунун өөредилге килдининге эргелекчилеп, кожуун чагыргазының даргазының оралакчызына ажилдаан. 2001 чылдан эгелээш Л.Ч. Очур-оол Мөңгүн-Тайга кожунунун өөредилге килдинин удуруп, кожуунун хөй-ниити амыдыралына идепкейлиг киржи турар. 2003 чылда ол Мөңгүн-Тайга кожунунун «Чылдың удуртукчузу» деп санаткаш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлүг бижи-биле шаңнаткан. Л.Ч. Очур-оол — ийи уругунун авазы, өөнүн эезинин бүзүрелдиг эжи. (Халас парлаан).

КИЖИ ТЫНЫ ҮНЕ ЧОК БЕ?

Тываның хөй-ниитизин доюлдурган, килеңин көдүргөн, солуннарга, радио, телевидениеге хөй чырыткан бо херектиң ужуру тыптып, чогуур шиитпирлер хүлээп алдырган, суд бодунуң чөптүг сөзүн сөглээн деп бодап чораан кижилер мен. Ындыг эвес болду. Журналист кижилер болурумга ындыг ыйнаан, Анна Сояновна Дажы меңээ чедип келди. Ол бодунуң хомудалын тайылбырлады, ону кыскалады чугаалаар болза мындыг: негелделеривис күүсеттинмээн.

Бо кемниг херектиң ужурун база катап сагындырып бижиир ужурун апарган-дыр. Ынчаардагы кылган документилерге (бети дээрге А. Дажыда барларына) даяныр болза эки ыйнаан.

2002 чылдың июль 30-де республика прокурору С.С. Мосияшканың А.С. Дажының хомудал бижиинден ушта бижилге.

«... Мен бүгү назынымда мал малдап келгем, 8 ажы-төлдүн иези, 61 харлыг, 2 дугаар бөлүктүн инвалиди, пенсионер, күш-ажылдың хоочуну кижилер мен. Амгы үеде уругларым адазы Дажы Халый Шожунович-биле... Бай-Даг суму-зунуң Чөөгей деп черде күрүне хоюн кадарып турар улус бис. Бис-биле кожа, бистиң аалыыстан ырак эвес черде ажы-төлү-вүстүн аразында ийи дугаары — огулус 1962 чылдың ноябрь 23-те төрүттүнген Александр, өг-бүлөзи-биле база күрүне хоюн кадарып, ажилдап, чурттап келген.

Бо чылдың июль айның 23-24-түн дүнезинде, эртенгиниң 2 шак үезинде, өөвүске 3 солдат оол кирип келдилер. Бис, изиг боорга, өгнү эжин ажыдып алгаш, хонуп турган бис. Ол 3 оолдан аңгыда, ай чырынга көөрүмге, даштын база 2 солдат бар чорду. Ол оолдар дыка шимээниг орустак кирип кээрге, өөм ээзи-биле оттуп келген улус-тур бис. Караңгы өгге оларның бирээзи бистен орустак «суг бериңер» деп айтырарга, дөргө удул чыткан 18 харлыг уруум Динаны оттурупкаш, деңни кы-выстыргаш, хымышка суг куттуруп бердивис. Динадан аңгыда дөргө 22 харлыг Чейнеш, 10 харлыг Эртэнэ, 14 харлыг Салихаа база удул чытканнар...

Деңни кысыптарга көөрүмге, шуптузу демей шокар солдат хептерлиг оолдар чорду. Кирип келген 3 солдаттың бирээзи дораан эжик аксында шалага менче көрнүп алгаш, ыыт чок чыдыпты. Турган 2 оол-бооларлыг чорду. Оң талазынга турганы спичка айтырды. Спичканы Дина ап бээрге, 2 оол үне берди, дем бирээзи шалага чытпышаан артып кагды.

Үнген солдаттар даштын ийи эжи-биле элээн үр үе иштинде сумелешкеш, дедир кирип келдилер. Оолдарның бирээзи Динаның адын айтырган. Дина харыылап бээрге, кайда өөренип, студентилеп турарын, Кызыл хоорайда адресин айтырган. Мен тургаш

уруумну кончудум: «Кайы-хамаан-чок улуска адрес канчап айтып бээр кижилер сен» - дээш.

Оон ол оолдар үнүп-кирип туруп бээрге, өөм ээзи: «Шериг албан-хүлээлгелерни уламчылап, чанып, чоруп көрүңер» - деп дилээрге, 2 солдат катап үнгеш, даштын эштери-биле сүмележи бердилер. Өгже катап кирип келгеш, чыткан эжин «Черный, тур» - деп тургаш, тургузуп алгаш, үнгеш чоруптулар. Бис дыннаалап туру-вуста, ол солдаттар бистиң суг ижер 4 куб. доскаарывыстың чанынга бардылар. «Кайнаар баар эвес болар» дээш, мен туруп келгеш, өг эжиниң ажык черинден кедел көөрүмге, доскаар чанында 3 кижилер турар, а ийизи чыдып алган болдулар. Аразында 10 хире минута орустактың дыңзыг-дыңзыг чугаалажып турдулар. Кулаам багай болгаш, чүпү-даа билип шыдавадым. Көрүп тура-рымга оларның бирээзи дээрже бир боолады. Мен сырбаш кынып корткаш, дораан орунумга чыдыптым... Элээн чугаалашкан соонда, чыткан эжи туруп кээрге, бөлүгөжип алгаш, огулус Сашаның өөнчө углай чоруптулар. Шакты көөрүмге, 4 шакка 20 минута четпейн турду...

Элээн болганда 4 шак 15 минута турда өөвүске кенним Чойгананың дуңмазы, 23 харлыг Херел, Саша огулунуң 13 харлыг бичии Сайзанын эдерттипкен, идик-хеве чок, шортиктерлиг дүвүрээ, санчок корткаш кире халчып келдилик. «Канчап бардыңар?» - деп айтырарымга, Херел: «Солдаттар өг иштинде боо боолап турлар, чөстөм човууртап тур, угбам алгырып турду. Боо даажындан хой кодандан хоюп үне бээрге, Сайзанын ап алгаш, хой аайы-биле чаштынып чоруп тургаш, оон аалче углааш, бо келдивис» - деп чугаалады.

Ол медээни дыңнааш, өөвүске турган улуг-бичии улус шупту туруп келдивис. «Айыыл болгандыр» - дээш, өөвүске турган 3 дуранывысты тудуп алгаш, шуптувус дашкаар үнүп келдивис. Огулунуң аалының уунче дураннаарывыска, айдың дүне бүлүртүп көстүп турар, эжик ажык, деңи чырып турар чорду.

Дыка үр өг даштынга дураннап, боолуг солдаттар бисче кээр болза, дезеринге белен турдувус. Ынчап туру-вуста, огулунуң «Жигули» машиназы чырып бер-

ди. Оон машина дагжаан соонда, тура дүжүл-дүжүл, солдаттар постузу-нун уунче углай чорупту...

5 шакка 15 минута четпейн турда, өөм ээзи коданга баглап каан адын эзертээш, Херелди ушкарып алгаш, огулус Сашаның өөнчө чорупту. Мен даштыгаа улузумну дураннап көрүп ора-рымга, бир дугаарында Херел өгже кирди, оон өөм ээзи кирди. Бичии болганда Херел өгден үне халып келгеш, өгнү долгангаш, олуруп алды. Оон соонда өөм ээзи үне халып келгеш, адын мунгаш, дыка дүрген бисче шаап келди. Өөм ээзи: «Ийи киживисти өлүрүп каан-дыр, оон өске улус чок-тур. Аңаа турган Саманта-даа, Люба-даа чок-тур» - диди. Улаштыр чогуу-вуста чурттап турар Мандал Байырга сөс чедирейн дээш чорупту.

Элээн болганда огулунуң өөнүң чанын, ол кезек черни долгандыр дураннап ора-рымга, Чөөгей-Тейинден Саманта биле Люба огулунуң аалының чүгүр-жүп орлар... Сайзана мынча дээр чорду: «Кежээ караңгылай бергенде, 12 шак үезинде, авам, ачам өгге артып каарга, мен, угбаларым Саманта, Люба база акым Херел-биле хой кадарып хонар дээш хой кыргыч сарайның кырынга чы-дып алгаш, удуй берген бис. Оон хенертен боо даажындан эгезинде мен оттуп келдим. Дораан акым Херелди оттурдум. Өгже көөрү-вүске, өг даштында кым-даа чок чорду. Өг иштинден ачам човууртап, авам алгырып турду. Саманта биле Люба угбаларым удул чыт-тылар. Херел акым мени ап алгаш, дораан кырган-авам сугже халчып чоруптувус».

Хүндүлүг прокурорлар! Бис бо назыны-виста шак-ла мындыг коргунчуг, берге чүвеге таварыш-паан бис... Шак бо аар, кижиниң сагыжына кирбес херектиң уржуунда мен огулун, кеннимни чидирдим, а оларның 13 харлыг, 8 класс Сайзана биле 15 харлыг, 10 класска өөренип уруу Саманта өскүс арткан. Бис инвалид, пенсио-нер улус огулунуң дузазын көрүп чурттап чоруур улус бис. Бо херектиң чылдагааны — шериг оолдарның чуруму, ниити угаан-медерелиниң кошкаанда болгаш оларны удуртуп турар коман-дирлерниң багай, сула ажылында деп санап турар бис.

Ынчангаш Силерден дилээ-ривис болза истелгени шыны-биле

дарый кылып, чеже-даа ол сол-даттарның бирээзи боолаттына-даа берген болза, өскелерин кеземче херээнге ыяап-ла буруу-дадырын база оларның командир-лерин ялалаарын негеп, өскүс-чавыс арткан ажы-төлүн азырап-өстүрер, школаны доостураарына база эртем чедип аарына чедир тускай акша-төгерики четчири-биле бээрин негеп тур бис. Оон аңгыда инвалид ада-иеге база чаш ажы-төлге оларның караанга аар херекти үүлгеткени дээш мораль-дыг когаралды чандыраарын негеп тур бис...

30.07.2002 ч. Херек болган соонда респро-курорга адрес-тээн тайылбыр-лардан чамдык үзүндүлерни база кирирээл.

Дажы Саманта: «... Удуй бергеш, боо эткенинден оттуп келдим. Өгге ачам оожум чо-вууртап чоруй ыыттавайн барды, авам «биске дегбейн көрүңер» деп тывалап алгырды. Катап боолаан соонда шимээң барды...» **Дажы Сайзана:** «... Херел акымны оттургаш, өгге улус боо адып тур, авам, ачам човууртап турдулар дидим... Кырган-авам сугга баргаш, солдаттар ада-иемни боолап турду деп чугааладым...» **Дажы Дина:** «... Мен-биле чугаалажып турган шериг кижилер ачам чорунар дээрже, хорадап, хостуг-шөлээң чоруп турар улус-тур бис, бисти чүге үндүр сывыртаар силер. Хамааты кижилер-биле хөөрежиксеп тур бис диди. Оон адын Дима дээр болду... Кызыгаар отрядына Ва-лентин дээр болду бе, бир солдат: «Ол баштай сени өлүрер мен дээн, соксадып каарывыска, оларны өлүрүп каалты, шуптуңарны өлү-рер мен деп турду» - деп чугаа-лады. **Соян Херел:** «... Июль 23-те дүне 12 шак үезинде дуңмаларым-биле сарай кырынга удул чыдып алган мен. Оон угбам кый дей берген. Чеде бээримге, беш сол-дат турар болду. Оларның бирээ-зи спирт, конопля сенде бар бе деп айтырды, чок дээримге, бир неде-ля болгаш тывар сен бе дидир, чок дидим. Өг ээзи кайдал дээрже, өөнде дидим. Олар ону үндүрүп алгаш, машина негедилер, бо дүне спирт, конопля тып алыр ужурулуг бис дээннер, бензини чок дээрже, суг дилеп ижип турдулар. Оон кырган-авам, ача сугже углааш чорупканнар. Мен катап удуй берген мен... Өгже кире бергеш, караамга бүзүрөөң мен: угбам, чөстөм өлүртүп каан чыттылар. Угбам — эжик аксында, а чөстөм дөргө аптара чанында чытты...» **Дажы Халый:** «... Машина даажы дыңналган, ол кызыгаарже углааш чорупкан. Огулунуң машиназы болду, чогуу мунуп чоруур кижилер эскези илден: эмин эрттир газтап чоруур...»

(Уланчызы 8-ки арында).

Каайлы албанында

КИИР СӨӨРТҮЛГЕНИ ИДЕПКЕЙ-ЖИТКЕН

Эрткен 2004 чылда Тываның каайлы ажилдакчызы бүрүзү-ле күрүнеге 19 миллион 200 рубль түңнүг акша кирилдизин шилчиткен. Ол сан-түң 2003 чылга бодаарга, барык 1,5 чартык катап улгаткан болуп турар. Ниитизи-биле Тываның каайлызы каайлы төлевирлеринден 30 ажыг миллион рубльди федералдыг бюджеттиң орулгалыг кезээңче шилчиткен.

2004 чылда республиканың даштыкы садыг саарылгазы 5 миллион америк доллар четкен. Үндүр сөөртүлгө кирип сөөртүлгеден көвүдөп, 3,1 миллион америк доллар болган, сальдо ортумак. Импорт 1,9 миллион америк долларга деңнешкен.

Каайлының ажилдаар девискээринде импорт структуразының кол кезинин Моолдан келген эт, дүк аймаа ээлеп турар. РФ-тиң каайлы комиссиязының шиитпирин езуугаар Тываның каайлызын эт болгаш аш-чем аймааның холушак барааннарын эрттирер черлер даңзызынче кирибээнин хайындан Моолдан эт аймаан барык бир чыл чартык иштинде кирип сөөртпейн турган. Ол чүүлду эткеннин түңнелинде бистиң чуртувустун девискээринче эт кирип сөөртүлгези кидин түлүк чоруп турар. Чаңгыс февраль айда безин 566 тонна этти эрттирилге пунктуларына бүртүкээң.

Улуг кичээңге ийи каайлы чанында инфраструктуралар тургузарынче угландырган. Каайлының ажил-чорудулгазының девискээринге элээн каш чыл иштинде тур када шыгжамыр складтары турбаан болгаш, даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилеринге улуг бергедээшкенин таварыштырып турганын чагыт эвес. Бо эпчок чүүлду 2004 чылдың ноябрь айда ТР-ниң Чазааның болгаш оң Даргазы Ш.Д. Ооржактың дорт киржилгези-биле үзе шиитпирлээн. Шериг-оол Дизинович «Урянхай» КХН-ниң чанынга ажык хевирниң түр када шыгжамыр складын тургускан. Оң ачызында даштыкы экономиктиг харылдааларының киржикчилери эт, эт аймаа, холушак барааннары болгаш балыкты чылдың кайы-даа үезинде кирип сөөртүр аргалыг болганнар.

Наталья МОНГУШ.

Тиилелгениң 60 чыл ою

ОПОЛЧЕН ШЕРИИ

Тес-Хемде Ак-Эрик суурдан хем кыды-биле бадыптарга, Кара-Тал дээр чер бар. Өрт өжүрүкчүлериниң өөредилгезин эрттирер ийи суурга (Кызылда “Совет Тываның 5 чыл ою” стадионда ышкаш) чоокка чедир аңаа турган, ам-даа бар боор. Ол кавды казып каан оңгулар база бар. Дайын үезиндеги ополченнерниң “изи” ол. Оларның боодалга үезинде кара кылып турган теректеринден ок-даа уштуп ап турган бис. Кара-Тал адаанда Чиңге-Булуңга кыштаавыс турган болгаш, авам, ачам суг база аңаа өөредилге эртип турганнар, арта-ла иелээн “Ворошиловчу адыгжы” деп херек демдектерлиг.

Ополчен шерии дээрге 160 шактың дайынчы өөредилгезин эрткен, шылгалда туткан, үргүлчүнүң беленинде турар кижилер-дир. Идик-хеви, аяк-шынаа, күш-хүнезини, октуг боозундан бээр дүн-хүн чок белең турар ужурлуг. Олар өөредилге үезинде аъттыг, чадаг, хаактыг аалдарга чедип, кижилер бүүрүзүңге фронтуда байдалды тайылбырлаар, чугула өөредилгелерни база чорудар, дайынчы медээлерни, дептержигештерни номчуп бээр. Кандыг-бир чүве болур болза, канчаар медээлээрин болгаш харылзажырын, чүнү кылырын, канчаар камгаланырын кижилер бүүрүзүңге өөредир. 10, 20, 50 километрниң дүнеки марш-чыскаалдары, дайынчы походтары, ийи таланың “тулчуушкуннары” үргүлчү болур. Противогазтыг маңнажырын, үңгээрин, оңгуну дүрген казарын, караңгыда черниң уг-шини тыварын, өңүгү ракеталарның ужур-дузазындан бээр ынчан өөредир. Ыштыг хорандан камгаланыры, боону дүрген казары, эптээри болгаш аштап-үзээри, мина болгаш өске-даа чепсектерниң тургузуун өөренири, чыда-биле шашкылажыры, хол-биле бержири, граната октаары

дээш шуптузун херек кырында кылып билген турар. Бо бүгүңү ТАР-ның Революстуг шериниң дайынчылары болгаш оон халашканнар, оран камгалалының тускай сургуулун дооскан инструкторлар өөредип турганнар. Ополченнер Кызыл Шеригниң уставын, ополчен шериниң саавырын, Кызыл Крестиниң болгаш

жырының болгаш камгаланырының эге билиглерин өөренип турдуvus. А чеди чыл школазының өөреникчилери дүнекиниң дайынчы походтарына киржип турганнар. Ону 1993 чылдың сентябрь 7-де “Шын” солунга парлаттынган хоочун башкы Адыяа Маскырның болгаш өске-даа кижилерниң сактыышкыннарындан сонуурга болур бис. Ол походтуң удуртукчузу Соян Чикей улусчу шериг херээнге канчаар өөредип турганын ам-даа чугаалап олар.

Езулуг шериг база эвес, партизан шериги рота-ротазы-биле туржук, полк-полугу-биле чыскаалыпкаш, оран камгалалына киржип турганын кинолардан бо-ла көөр бис. Ылангыя Москва болгаш

Илья Кызыл-оол Омск областың Ишим районга практика эрттирип турда, дайын эгелээн. Студент өөрүбиле кады түр дайынчы белеткелди эрткеш, ополчен шерии болуп, Москва камгалалына киржип кирипкен. Хүндүс өөренип, дүне оңгу касчып, кывыскылыг бомбалар узуткап, өске-даа даалгаларны күүседип турган. Ооң уламындан ол дайынның кончуг түлүктөп турган чери — Брянск база Орел областардан мал чайладып көжүрер дайынчы рота-биле чоруур чөпшээрелди апкан.

Кызыл Чартык айның сүмелерин база өөренир. Каяа-даа чурумсагылга шыңгыы, амыдырал дайынчы байдалче шилчээн. Школаларга болгаш бүгү өөредилге черлеринге күш-дамыр кичээлдерин шеригжидилге кичээлдери солаан. Эге чада школазының өөреникчилери безин шеригжидилге кичээлдеринге дайылда-

Ленинград хоорайларның камгалалында. Езулуг ок-боолуу, шериг хептии-даа бар, демир-хүүрек болгаш куксун-хаай тутканнары-даа бар. Оларның аразына, чеже-даа эвээш болза, тывалар база турган. Ону 1995 чылдың апрель 27-деги “Шында” Чап Чүлдүмүн, өске-даа кижилерниң материалдарындан көрүп болур.

Ополченчи И.Т.Кызыл-оол (ортузунда) өөрү эртемденнер-биле.

Ада-чурттуң Улуг дайыны 1941 чылдың июнь 22-де эгелээн. Ол-ла хүнден эгелээш бүгү чон тулчуп кирипкен, дораан-на ополчен шерии чер бүүрүзүңге тургустунгулаан. А дайын таптыг-ла бир ай болуп турда, Москваже бир дугаар агаар халдаашкыны болган. Ол 1941 чылдың июль 21-де, Москваның-биле 22 шак 10 минута турда, эгелээн. Аңаа дайынның 200 ажыг самолеттары киришкен. Хеп-хенертен болган ол халдаашкына удур демиселче он-он муң кижини оңгу казарындан, өске-даа камгалал ажылдарындан аңгылаар ужурга таварышкан. Москваның кырынга самолет моондактаар агаар зондуларын тургускан. Бажыңнар кырынга болгаш кудумчуларга дүшкүлээн кывыскылыг бомбалар өжүрер ополченнер удур өөренимшаан, дүн-хүн чок хайгааралга тургулапканнар.

Москвага ынчан 58 муң тудугларның 40 муң хирезин ыяштан туткан турган. Дайзын дүн-хүн дургузунда 1610 частыр база өрттендирер бомбаларны октап

турган. Москваны, Наполеоннун тактиказын езугаар когун үзе өрттедиптериниң айылы тургустунган. Ону болдурбазы-биле Москваның агаар камгалалының шериглери 210 муң ополченни өөреткеш, өрт айыылдыг черлерже хуваалкан.

Москвага ынчан 30 хире тыва сургуул өөренип турган. Оларның 7-зи — кыстар. Бүгү делегейге билдингир Кызыл Крест болгаш Кызыл Чартык айны чураан ак пөстү өштүңге шарааш база-ла ындыг демдектиг бөрттү кеткен Селикпаа Болдур-оол хамааты камгалалының түр эмчи сестраларының сургуулун дооскаш, декабрьга чедир Москва камгалалына киришкен. Чамдык сургуулдарны Тывазыңче чандырган, чамдыктары өөренип турган институттары-биле кады өске хоорайларже көшкүлээн. А Соян Сонам Саратов областың “Овцевод” совхозка, Илья Кызыл-оол Омск областың Ишим районга практика эрттирип турда, дайын эгелээн. Олар ынчан Ветеринария академиязын доозуп турганнар.

Барыин-Хемчик кожууннуң (Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга катая турган) төвү болур Кызыл-Мажалык суур туттунуп эгелеп турда, Хөндөленден бистиң өг-бүлевис көжүп келген. Ону дүш-дүлүм дег билер мен. Хавак-Кыры деп черге каш өглер борбак-борбак бажыңнар-биле кожа хонуп алган бис. Өреге бүүрүзү боттарының шаа-биле шээр мал хой, өшкүлүг, хойтпактап ижер инектерлиг, ийи-бир аъттарлыг. Суурну тудуп хөгжүдеринге киржип, ажылдап, чурттаар дээн баштайгы ажылчын аңгының төлээлери ол болган.

*“Улуг Хемчик уунче көрүп,
Уйгу-дыш чок маназынып,
Каңмыыл ышкаш көшкен урууң
Харап манай чытканзыг сен.
Өскен черим Хавак-Кыры —
Өөрүшкүлүг чашкы цем”*
— деп, ол чер чурттуг Сергей Күжүгеттиң шүлүүн номчааш, хөйну сактып келдим.

Өөренир үем чедип келирге, авам мени школага эккелген. Школа директору Салчак Даваа мени бирги-классчылар башкызы Салчак Чамды дээр башкыга хүлээди берди. Ол үеде бирги-классчыларның назы-хары дең эвес. 8, 9, 10-даа харлыг уруглар бар. Эки өөреникчилерни бир класс “ажылдыр халыдып” шилчидиптер турган. Мен 2-ги класс соонда 4 класс апарган мен. Кезек када бергедээн мен. Ол класста АРЕВЭ (араттың революстуг аныктарының эвилелиниң) кежигүннери база пионерлер-даа олуруп турар. Мээң-биле дөрт хире кижилер эңгинин “араттар” болдуvus. Ынчалдыр 5-ки классты эки дооскаш, чайгы дыштанылгаже чорупкан бис. 1941 чылдың июнь 22. “Фашистиг Германия оор езу-биле Совет Эвилелинче халдаан. Совет улустуң ыдыктыг улуг дайыны эгелээш!” деп, коргунчуг медээ дыңналып келген. Улуг СССР-ниң хүн бүрү акы-дунмалышкы дузаламчызының ачы-дузазында Тыва Арат Республи-

каның ажыл-агый, культура, эртем талазы-биле дүрген хөгжүлдени ап турган үези. ТАР Чазааның кыйгырыгы-биле кожууннар төптеринге, сумулар, арбаннар аайы-биле хөй кижилер киржикчилиг хуралдар болуп, совет улустуң немец фашистерни туюлунга чедир тиилээринге бүгү тала-биле дузалаар ажыл хайныышкынның чоруп турган. Школаның хөй-ниити ажылдары биске онаашкан. Школага улуг класс өөреникчилеринден ополчен шерии тургускан. Командири — Борис Чюдюк, комиссары — Иргит Бадыргы. Взвод командирлери, солдаттар дээш, бүдүн “эскадрон” шерии тургускан. Чылыг хүннерде походтап, “дайылдажып-даа” турар бис. Хөйлеңнеривис погоннарлыг, ылгавыр демдектерлиг. Ыры кичээлинге “Ыдыктыг дайын”, “Тулчуушкунче”, “Чарлыышкын” дээш, өске-даа дайынчы ырларны ырлап өөренип турган бис. Хавак-Кырының херээженнери, авам сулгар чыгып алгаш, хөй кежи чолдак тоннар, чылыг хол-хаптары, энчек уктарны даарааш,

ШКОЛАЧЫ ҮЕМ – ДАЙЫН

фронтуже чорудуп турган. Ачамның чаңгыс аъдын база чадагтергезин комиссияга хүлээди бергенин караам-биле көргөн мен. Өөреникчилер база боттарының шаа-биле ак пөстен думчук аржыылдары кескеш, азыгларына танк, самолет, чечек чуруун силяби, хол-хаптары, “Тиилелге делгерезин!” дээн лозуңнарны даарап турган.

1941 чылдың апрельде ТАР-ның 7-ги Улуг Хуралына тыва латинчиктен үжүктөрдөн орус алфавитче шилчир талазы-биле доктаал үндүргөн. Ооң төлевилелин школага шенеп, бүгү эртемнерни орус алфавитке биждип эгелээн баштайгы башкыларның бирээзи — бистиң башкыыс Оюн Санчат. Оон аңгыда школага орус дыл башкылары-биле аныяк орус оол башкы келген, амыраарыыс-даа аажок. Адын анаа-ла Коля башкы дээр бис. Үе ындыг, улуг улус адын, ада кижини адавас.

Дайын биске чедир чалбыраашталып, ооң дарызыг чыды келбээн-даа болза, дайын байдалына чагыртып чурттаары негетинип турган: идик-хеп, аш-чем садып алыры берге. Хлебти өгбүлениң кижилериниң санын барымдаалап, нормалап садар апарган. Интернат өөреникчилери столоваялыг. Хлеб быжырыкчызы Өшкү-Саар кырган-авайның хлевиниң чыды ырактан-на кижиниң чилбизин хайындырып кээр, ол хлебтиң амданнанын чүү дээр! Дилеп чип-даа турдум. Чайын өөреникчи бүүрү 4-5 хире кижини үжүк-бижикке өөре-

дир даалгалыг. Мен бо херекке киржип, элээн каш кижини солуннарны номчуптар, чагааны бижи-тер кылдыр өөреттим. Ол үеде назы-харының аайы-биле школаның 4-5 клазын доосканнар башкылап чоруй баар турган. Ынчангаш 6-гы класска өөренир 8 кижилер чыгып келиривиске, “Кызыл хоорайга өөренир силер” дээш, брезент чаткан чүк машиназынга олурткаш, чорудупкан. Автобус деп чүве бар эвес, улус колдуунда аъттыг аргыжып турганындан орук дургаар мунган аъдын солуп алыр өртээлдер дээр аалдар бар чоран. Чолаачыыс дыка эки акый. Дыка шаппас черлерни айтып берип, бисти дыштандырып чоруур. Адар-Төштү ажарга кончуун чүү дээр! Ыяштарның баштары куду көстүр, черниң ыраа-даа кончуг. Ырак чер чоруп чоран эвес, муңгараның-даа. Орайтады чорупканыыстан Чаа-Хөл суурга ара хондуvus. Даң адары билек, брезентивис адаанче кире бергеш, оруувусту уламчылап чорупкан бис.

Эртем-билиг чедип алыр дээш адап-сурап келген хоорайыыс бо. Бистиң көрбээнивис хөй бажыңнарлыг, калбак кудумчуларлыг. Кызылдың ийи дугаар школазына келдивис. Башкылар уткууп ап, интернатка хүлээди берди. Хоорай өөреникчилери — 6”а” класста, кожууннардан келген бистер 6”б” класс болдуvus. Клазыыс удуртукчузу — математика башкызы Комбу башкы. Өөредилге, чурум дээнде, негелдези дендии шыңгыы.

Бир кежээ “Дубровский” деп кинону көргөш, удурунга белеткенип туруvуста: “Өрт! Орун-дөжээр, идик-хеп, ном-дептер бүгү чүвеңерни соңгадан үндүр октаңар!” деп, дүвурениг медээ үнген. “Дүрген дашкаар үңгүлөңер!” дээн. Та чүү болган. Өрттү өжүрүп чадаан. Көрүп туруvуста-ла, интернадыыс хондур өрттенип калган. Ыглажып турдуvus. Школаның ийги кадының залына — уругларны, бир классты хостааш, оолдарны чыттырып каан.

Школа столовазы үениң аайы-биле багай эвес чемгерип турган. Идик-хепти бодундан хандыртынар. Колдуунда кыжын тыва тоннар кедер. Кидис идик сады кедери берге. Чүге дизе фронттуже чорудуп турган. Кижиниң аалынче чаныксаары-ла кончуг. Кышкы дыштанылгада чүк машиназының кырынга бараан аразына оңгар кылып бээрге, тонну каъттандыр эштип алгаш, доңуп, түрөп-даа чораш, чаныптар. Кызыл үспес, чурум шериг езузун сагыыр, школаның эжик аксынга дежурныйлаар, шериг херээнге өөренир, винтовканы чазып, эптээр, ГТО дужаар (күш-ажылга, камгалалга белең бол) болгаш спортче улуг кичээңгейни салып турган. Дайын келзе, белең бис деп болур. Кежээлерде башкыларыыс бисти чалгааратпас дээш бистиң-биле кады ырлажып, танчылап, ойнап-хөгөп кежээлээр. Ынчангы башкыларыыс: Р.Р.Бегзи, Конгарова, Оюн Альпий, М.Овус, К.Лама-Сюрюн, А.Белек-Байыр, И.Черлиг-оол, В.Тас-оол, Манды-

Түлүк бомбалашкын үези тава-рышканындан олар чүгле августун 15-те дипломну холга тудар аргалы болган.

Студент Илья Кызыл-оол өөрү-биле кады түр дайынчы белеткелди эрткеш, ополчен шерии болуп, Москва камгала-лынга киржип кирипкен. Хүндүс өөренип, дүне онгу касчып, кывыскылыг бомбалар узуткап, өске-даа даалгаларны күүседип турган. Ол аразында академияның хамааты камгала кафедрасынче, Дээди Кол командылакчының адынга дайынчы чорударын дилеп, билдиришикни кирипкен. Оң уламындан ол дайынчы кончук түлүктөп турган чери — Брянск база Орел областардан мал чайладып көжүрер дайынчы ротабиле чоруу чөпшээрелди алкан. Хуусаа — чаңгыс ай. Ынчалза-даа ол оон узай берген.

Дайын халавындан дескен улус мал чүдүрер демир-оруктарны күш-биле эжелеп, чөөн чүкче дывыржып турганнар. Оларны шериглер доктаадып турар аразында вагоннарже малды чүдүрер, сизин болгаш өске-даа мал чөмөрүн база ол вагоннарже оваалаар. А оң бетинде ажил-агыйларның болгаш хуу кижилеринин ээн калган малдарын дилээр, тывар. Шуптузунуң аарыг-кадыын шинчилээр. Чер четпес (арган, аарыг, аскак) малдарны узуткаар. Чорудар малдарны чуур, оларны болгаш вагоннарже дезинфекциялаар. Бир катап немецтер 60 вагон малды бомбалап каан, кижилер база өлгөн. Самолеттар дыка чавыс эртер, ынчалза-даа ополченчи Илья лейтенантын хол боозу оларга күш четпес болган.

Илья фронтудан Москвага келирге, академиязы-даа, ТАР-ның элчин чери-даа өскээр көшкөн болган. Элчин черин Куйбышевтен тыпкаш, документилерин холга алган. Демир-орук станцияларына хөй мал мөөң-нөшкөн, ында-мында тырлып-ла турар болган. Хаттан, хардан үгек-даа чок, сооктан-доңаттан кажаа-даа чок, кайнаар сүрери безин орта билдинмес. Ынчангаш мал

өскээр көжүреринге дуржулгалыг мал эмчизи аңаа база бодунуң дузазын көргүскөн. Ынчангаш чүгле Чаа чыл бүдүү-зүнде Тывазынга келген.

Тыва Арат Республика база-ла дайын байдалыга турган. Дээди эртемниг мал эмчизин шагда-ла манаан болгаш, ТАР Чазаа дайынның ужу-кыдыын көрүпкен, мал чайладып көжүрер дуржулганы апкан лейтенантын Араттың Революстуг шериниң шериг-ветеринар албанының начальнигинге томуйлаан. Фронтуже чорудар мал-маган, алгы-кеш, өлүк, саржаг болгаш өске-даа аыш-чем, эт Илья Төңгүр-оолович Кызыл-оолдун удуртулгазы-биле болгаш киржилгези-биле шыңгыи шинчилгени эртип, хамык дузаламчы кызыл-кош-биле фронтуже чоруп турган. Ынчангаш оң ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле, “1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга фашисттер Германияны тирилээни дээш”, “Шылгараңгай күш-ажылы дээш” деп дайынчы медальдар-биле шаңнатканы чөп.

Ветеринария эртемнеринин кандидаты Илья Төңгүр-оолович Кызыл-оол — бир дугаар тыва эртемден. Тыва Автономнуг областың Чазаа тыва кижиге баштайгы эртем ады тылсыр комиссияның хуралында, оң байырлалында чогаалчы Степан Сарыг-оолду чоруткан. Тываның национал эртемденниг болган ол төөгүлүг хүнү — 1952 чылдың май 9. “Чогаалчы ол дугайын “Уш ужуражышкын” деп чогаалына бижээн” деп, чогаалдың 80 харлаанынга “Шынга” И.Т.Кызыл-оол айыткан. Бо баштайгы тыва эртемден ышкаш, чогуу дайынга киришпезе-даа, ополчен шерии болуп, оран камгалалына үлүүн кириген улус ам-даа бар. Улуг Тирилелгени байырлалында оларны адаар, “Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан!” деп сөзүвүстү бадыткаар ужурлуг бис.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЧЫЛДАРЫ

Хуу дээш, өске-даа башкыларывыс кажан-даа уттундурбас.

Улуг дайын — төөгүлүг болушкунга киржип, тыва чонун алдарын көдүрүп, Украинаның Ровно, Дубно, Деражно болгаш өске-даа суурларын хостаар тулчуушкуннарга коргусу чок эрес-дидим чоруу дээш, “Ада-чурттуң дайыны” ордениниң ийги чергези база ТАР ордени болгаш хөй санныг дайынчы медальдарлыг даайым Ооржак Чиңгир-оол Чыртак-оол огу чанып келген. Төрээн кожуунунуң Шекпээр, Дөң-Терезин сумуларына колхоз, совхоз тургузушкунунга иделкейлиг киришкен. Назынының сөөлгү хүннеринге чедир Кызылдың эът комбинатында ажилдаан. Хөглүг-баштак, ак сеткилдиг, кызымак, аныяктарга үлегерлиг кижичораан.

Бир улуг болушкун — Тываның Совет Эвилелинге каттышканы. Ол дег улуг өөрүшкү турбаан. С.А.Сарыг-оолдун “Совет Эвилелиниң хамаатызы мен” деп шүлүүнү А.Б.Чыргал-оол аялга бижип каан. Ол гимн ыры болу берген, тываларны сорок кириген.

Бүгү-эвилелдин Ленинчи Коммунист Аныяктарының Эвилелиниң кежигүнүнге кирип эгеле-дивис. Комсомол билет тыпсырда адывыс, фамилиявыс солуп, орус аттарлыг болуп, үеннеп эгеле-дивис. Аранчын Юрий, Чычаан-оол Андрей, Чюдюк Борис, Делгер-оол Алексей, Конга Константин, Кюнзегеш Юрий, Ланзы Сергей, Салзынмаа Елизавета, Өшкү-Саар Валентина, Уйнуу-Кара

Екатерина дээш, а мен Сесеңмаа Анна болуп, оон-даа хөй эш-өөрүм орус аттар алган бис. Чүвениң өттүр билген дег, Монгуш Кенин-Лопсан, Сат Шулуу тыва ат, фамилияларын арттырып алган болган.

Комсомолчу даалгам — 3-кү классчыларның вожатыы. Кады ойнап, номнар номчуп берип, экскурсиялап чоруп турувуста, оларым мени “башкы” джи берген. Амыраарым-даа аажок. Башкы болуп деп шиттирлеп алдым. Ол-ла хөвээр бежен ажык чыл иштинде аныяк салгалчыларны өөредип келдим. Мээң чаңгысклассчыларымның дыка хөйү алдарлыг башкылар, эртем докторлары, чогаалчылар, партия, советтер ажылдакчылары болуп, төрөөн Тываның хөгжүлдезинге балалбас исти арттырган.

8-ки классты доозуп турувуста, фашисттер Германия аштырышкынга улай-улай таваржып, ССРЭ-ниң кызыгаарындан үндүр сывыртадып эгелээ. Маадырлыг совет шериг эжелеткен Европа чурттарын хостап, дайзыны Берлинге кирип согар дээш.

1945 чыл. Май 9 — Улуг Тирилелгениң хүнү! Ол кажан-даа уттундурбас хүн болуп арткан. Ам Улуг Тирилелгениң 60 чыл оюн демдеглээрин көрүп байырлаары — аксым кежиин-дир.

Сесеңмаа ТАМДЫН-ООЛ, Социалист Күш-ажылдың Маадыры.

Кызыл. Март, 2005 чыл.

ЧАРАШ ЧҮҮЛ — САГЫШ-СЕТКИЛДИҢ ЧАЛГЫНЫ

Бистер, чогаалчылар, сагыш-сеткил хоозуралы экономиктиг хоозуралдан дора айыылдыг деп бодап турар бис. Эвээш нация болгаш чүге-даа күш четпезивистен дылывыс үрел, сүлдөвис кудулап, хамнарга хөрүмнедип орап-дыр бис. Байыр-чыскаал болган черлерге хамнар биле артистерни ылгай албас апардым. Шаанда болза пионерлер барабан туткаш, чиртиледир марштап турар боор. Хөй дүңгүрлүг кижилер чыскаалыпкаш, базыптар... Комедия!..

Аай-баш чок углаар болза, шажында дөмей-ле догма бар. Эртемче чүткээн ажы-төлге чүдүлгени сыгап сунар аргажок, философчу езу-биле көөр болза чугула. Кижиниң чырык, чаагай үзели бир дугаарында күш-ажылга ынаандан болгаш бойдустан хуулгаазын чаражына өөрүшкү-маңнайындан эге дөзүн ап, сайзырап турар болгай. Бис чырыткылыг Далай-Лама башкының сүзүк-биле чергелештир атеисчи ак сеткилин чедир билбейн турар-дыр бис. Уран чогаалдың эчис сорулгазы чараш-чаагай сеткилди, бисти долгандыр турар октаргай, амыдыралче шын көрүштү хевирлеп, кижизидери болур.

ТАР-ның ССРЭ-ге бактаап киргенинден бээр 60 чыл оюн байырлап турувуста, филармонияга болган классиктиг хөгжүм концертинге Культура яамызындан, Чазактан кым-даа келбээн, хүрешче сөктүп көжүрер, шоу-көргүзүлгени кончук чүве деп деткири, шаңнаарына өй болган. Кижилерниң сагыш-сеткилин ылап-ла өрү көдүрүп турар Чыргал-оолдун, Кенденбилдин хөгжүм чогаалдарын херекке албайн, дыка-ла хөйү чидирип турар бис.

Сөөлгү үеде уран деңнели куду, көвүк шоу-көргүзүлгелер “чечектелип” турар. Радиога хөгжүм азы хөмөй дугайында тайылбыр кылыксаан аныяктар төрөөн дылын эки билбезинден орустап, былгап шаг болур. Дыңнап ораарга, бүгүдөгө билдингир химия эртемдени эр харын оларны чөмөй тыртып каар. Дыл башкылары боттары мөлдүк-калдык...

Кеди чок чүве чон караанга дөмей-ле көстү бээр. “Джаз фестивалының чайынналчаа болгаш ядаралы” деп “Эфир” солунга (№8(659), февраль 28-те) үнгөн Юрий Лыноградскийниң “Устүү-Хүрээ” деп джаз фестивалын бо чылын эрттирбес дээш бистиң яамының шиттирине удуруланып, делегейиң интернет ховунга каттыжып, республиканың удуртулга органнарына багай чөмө кылганын номчудувус. Бо чүүлдүң алыс утказын хандыр угаап ораарга, джаз хөгжүмчүлөр Тываның бойдус байлаан көрүксээш, сыгаттынып кээп турары илден чорду. Шынап-даа болза джаз хөгжүм чоннуң сүзүктүг сеткил-байлаанга кандыг салдарлыг, кандыг хамаарылгалыг деп? Бир эвес ол аян-чорукчуларның кириген үлүү-биле туттуна бээр хүрээ

болза, чоп кандыг-даа түңнел көзүлбейн туруп берди (?). Чамдык бөлүктөр дедир чанар акша чок, чарбыттынып шаг болурун бистер дыңнап, көрүп турар бис.

Мен Кувезин, Кайгал-оол сугларның хөмөйни делегейге делгередиң турарын деткип, сонуургап турар мен. Олар бедик профессионал деңнелде. Ынчалза-даа ырлаарының эң ховар тускай бо тыва хевирин “барыын чүккө базаарлаар болзунарза, кедизи барып, оң бурунгу тыва аянын ышкынып, хөй чүвени чидирип болур силер” дээш моол эртемденниң кичээндириин утпас ужурлуг бис. Хөмөйни бис төрөөн бойдустан хуулгаазын күжү-

гап, номуну сунгаш, хоорай библиотекаларына оода 20-ден чагыдып алынар деп дилээ мен. Сураг (?). Чурукчулар Кемерово, Москва хоорайларга делгелгелерге эки киришкен деп-даа сөс этпеди. Мен хөөкүйнү Москва, Иркутск, Новосибирск, Турцияга парладып турар деп каяа демдеглээр боор. (Хензиг чүведен өөрү хонар, шын эвес чүвеге хомудаачал хөөкүй бодумну...)

“Культегини” Новосибирскиге үндүрүрде, 200 мундан ара чок рубльди бистиң Чазак үндүргөн боор. Мен хөөкүй, төрөөн яамыга алаадып турар кижичү, чүнү алыр ийик мен. Москва боду болгап, бир катап харын дузалады. РФ-тиң Парладал телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг харылзаалар чөпсөктери федералдыг агентилели деп төп албан чериниң берген чээлизи-биле “Мелодия моих гор” деп номуну үндүрүп алыр аргалыг болдум. Ол черге буян-на болзун! Оон башка республика мурнундан Москва хоорайга чогаалчылар съездизинге төлээ болуп чөдө бээрге, 9 чүктен келген эш-өөрге “Идик кылыр кижиниң иди чок” деп улугер чугаада ышкаш, белекке сунар орус дыл кырында ному чок боорга, ыянчыг болур чорду.

Чогаалчы болгаш үе

Россияның-даа, Тываның-даа Чазандан чогаалчы эвилелдер улуг деткимче албайн турар бис. Гонорар чаржынчыг эвээш, оң кадында Саң-хөө яамыдан чогаалчыларның “Улуг-Хем” сеткүүлдүң орулга-ажыы эвээш дээш, узуткаар чыгыгы деп чугааны бистиң агентилелден дыңнадым. Тыва дылдаазын 900, орус дылдаазын 600 экземплярга үндүрүп турар бис (бир номер бүрүзүн), берип турар хөрөңгиниң шаа ындыг. Кижилерге, бир дугаарында, хлеб херек, 40 рубль-биле чогаал сеткүүлү садып алыр харыкчок берге үеде бо ажилга ынаавыс, бердингенис-биле чаныш-сыныш чок шыдажып келдивис. Бюджетти сөөлгү чылдарда өстүрбейн турар-даа болза, 2003 чылда 60000 рубльден 2004 чылда 90000 рубль чедир орулгавыс өстүрдүвүс. Бо чылгы планывыс 120000 рубль, ону күүседирин ыяк планнап алган бис.

Чогаалчылар эвилелин 4 чыл дургузунда шалың чок удуртпушаан, сеткүүлдүң кол редактор хуулгаазын багай эвес күүседип келдим. “Чараш чүүл — сагыш-сеткилдин чалгыны” деп эш-өөрүмнүң уран үзелинге дем кадып, келир үениң салгалына төрөөн дылывыс, бурун культуравысты ышкынмас дээш ону улам ыңай хөгжүдеринге дуза болдурар сагыш човаашкынымы-биле бо чүүлду бижидим.

Мустай Карим, Борис Можаев, Ардан Ангархаев, Анатолий Ким, Николай Лугинов, Алитет Немтушкин, Дибаш Каинчин болгаш өске-даа орус база хөй аймак шилиндек авторлар аразына тыва чогаалды төлээлеп кириштим.

Эрткен чылын чайын Россия чогаалчыларының улуг хуралындан келгеш, З.Самданга бараал-

райга чогаалчылар съездизинге төлээ болуп чөдө бээрге, 9 чүктен келген эш-өөрге “Идик кылыр кижиниң иди чок” деп улугер чугаада ышкаш, белекке сунар орус дыл кырында ному чок боорга, ыянчыг болур чорду.

Россияның-даа, Тываның-даа Чазандан чогаалчы эвилелдер улуг деткимче албайн турар бис. Гонорар чаржынчыг эвээш, оң кадында Саң-хөө яамыдан чогаалчыларның “Улуг-Хем” сеткүүлдүң орулга-ажыы эвээш дээш, узуткаар чыгыгы деп чугааны бистиң агентилелден дыңнадым. Тыва дылдаазын 900, орус дылдаазын 600 экземплярга үндүрүп турар бис (бир номер бүрүзүн), берип турар хөрөңгиниң шаа ындыг. Кижилерге, бир дугаарында, хлеб херек, 40 рубль-биле чогаал сеткүүлү садып алыр харыкчок берге үеде бо ажилга ынаавыс, бердингенис-биле чаныш-сыныш чок шыдажып келдивис. Бюджетти сөөлгү чылдарда өстүрбейн турар-даа болза, 2003 чылда 60000 рубльден 2004 чылда 90000 рубль чедир орулгавыс өстүрдүвүс. Бо чылгы планывыс 120000 рубль, ону күүседирин ыяк планнап алган бис.

Чогаалчылар эвилелин 4 чыл дургузунда шалың чок удуртпушаан, сеткүүлдүң кол редактор хуулгаазын багай эвес күүседип келдим. “Чараш чүүл — сагыш-сеткилдин чалгыны” деп эш-өөрүмнүң уран үзелинге дем кадып, келир үениң салгалына төрөөн дылывыс, бурун культуравысты ышкынмас дээш ону улам ыңай хөгжүдеринге дуза болдурар сагыш човаашкынымы-биле бо чүүлду бижидим.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ, Тываның ЧЭ-ниң даргазы.

ТЫВА ООЛ ТИИЛЭЭН

Москвага улустуң танцыларының 6 дугаар Бүгү-россияның ажык мөөрейи болуп эрткен. Ону Россияның Культура яамызы, Москваның Культура талазы-биле комитеди, Москваның Тайбың фондузу, Россия Чоннарының ассамблеязы болгаш өске-даа хөй санныг деткичилерин дузазы-биле эрттирген. Мөөрейге Калмыкияның, Бурятияның, Татарстаның, Кабардин-Балка-

рияның, Казахстаның, Тываның төлээлери аңаа киришкен. Тывадан “Саян” ансамблиниң артистери Омак Сат биле Шончалай Конгар киришкен. Оларның программаның балетмейстер Чойгана Санчай белеткээ. Россияның Улустуң артизи Идия Устинова даргалаан жюриниң шиттири-биле мөөрейниң үш кол номинациязынга (“Эң дээр эжеш күүселде”, “Эң дээр

херээжен күүселде”, “Эң дээр эр күүселде”) Татарстаның, Тываның, Казахстаның танцычылары тирилээ. Чаңгыс черчурттуусу Омак Сат “Эң дээр эр күүселде” деп номинацияга тилекчи болганы ол. 2002 чылда киришкеш, Омак үшкү черни алган (Азиана Монгуш-биле “Эң дээр эжеш күүселде” дээш).
tuva on line

Паспорт-виза албаны

АЖЫП-ХЕРЭЭ ХӨЙ ТАЛАПЫГ

2004 чылда бистиң республикага мегелеп, өттүндүр кылгаш, садып турган документилерниң, штампаларның, таңмаларның болгаш бланкыларның ниити саны 103 болган. Бо талазы-биле судче чоруткан база буруулуг барымдаа-биле соксаткан кеземче херектериниң саны -59.

Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң паспорт-виза албанының начальниги Бичекей Сенгиевна СЕДЕЙ-биле бистиң корреспондентивис дараазында чугааны кылган.

— Хоорайның паспорт-виза албанында бо хуннерде чеже ажалдакчы барыл?

— Бисте 10 кижилер ажалдакчы барыл. Чыл келген тудум, оларның кылыр ажылының көвүдөп турарын эскерип тур бис. Чижээлээрге, чурттаары-биле келген азы үнүп чоруп турар хамаатыларны бүрүткээр ажалдакчы бир хунде ортумаа-биле 100 ажыг кижини хүлээп ап, эрттирп турар. Чаңгыс кижиниң-не долдурган 4 документини хынаарыга хөй үе негеттинип турар. Оон аңгыда аай-дедир чоруткан чагаалар харылары-биле ажал база бар. Ынчал-зажок сөөлгү 10 чылда ажалдакчылар саны өспээн.

— Паспорт-виза албанының ажалдакчыларының кол-кол хүлээлгелери кандыгыл, Бичекей Сенгиевна?

— Чамдык кижилер бистиң паспортка кирип бижиткен база ону тывыска дугайында штамп базып бээрден өске чүнү-даа кылбайн турар деп санап турар. Херек кырында даштыкы хамаатыларны бүрүткөп, түр када чурттаарларга оларга чөпшээрелди берип, өске күрүнден кээр хамаатыларга чалалгаларны белеткээр дээш, кылып турар ажалдары-биле хөй. Оон аңгыда меге кылган паспорттарны база паспорттарга меге таңма баскан факт-барымдааларны илередип турар бис. Уруглар азыралы дээш алимент төлөвейн турарларны болгаш өрө-ширелиг кижилерни дилеп тывары — база бистиң хүлээлгевис.

— Паспортун чидирип турар хамаатылар-биле кандыг ажалдар кылып турар силер, таныштырып көрүңерем.

— Эрткен чылын бодунуң тоомча чогу-биле база салгаа чоруу-биле паспортун чидирген дугайында 2172 хамааты билдиришкен кириген. Оларны сагындырып, а чамдыктарыга торгаалдары онааган. Паспортун чидирип алган хамааты ол дугайын иштики херектер килдизиниң дежурный кезээнге дарый дыңнаткан турар ужурлуг. Олар билдиришкенни хүлээп алгаш, тускай

хевирниң шынзылгазын бүрүткээш, хамаатыга берип каар.

ССРЭ үезиниң 1974 чылдагы паспорттар 2004 чылдың июль 1-ден эгелеп күш чок апарганын билдир бис. Биске кээп турарларның аразында хоойлу тоовас, чамдыкта мырыңай чурттап турар чериниң аайы-биле кирип бижитпээн, күш чок паспорттуг кижилер безин бар болуру хомуданчыг. Паспортту кайы черден алганын безин билбес кижилер таваржыр. Паспортун хөй удаа чидирген кижилерниң дугайында Россияның булуң бүрүзүндөн айтырып, тодарадырынга хөй үе болгаш акшатагерик негеттинип турары чажыт эвес.

— Дорт хүлээлгелериңерден аңгыда, оон ыңай кандыг ажалдар кылып чорудуп турар силер, Бичекей Сенгиевна?

— Паспорт-виза албанының ажалдакчылары корум-чурум үрзэн база кем-херек үүлгеткен кижилерни илередип тывар талазы-биле хемчеглерни база ап чорудуп турар. Чижээлээрге, эрги паспортту чаа паспорт-биле солуп турар үеде, 2004 чылдың ноябрь айда, 1942 чылда төрүттүнген, Кызыл чурттуг Владимир деп кижилер билдиришкен кириген. Ол хамаатының билдиришкенин хынал көөрүвүске, шак ыңдыг фамилиялыг, аттыг база адазының ады дөмей ийи хамааты бар болган. Чүгле бирээзи 1933, а өскези 1942 чылда төрүттүнген. Канчал ийи документилер болу бергенин Владимирден айтыраарымыска, ол огулуг хары берип шыдаваан. Айтырыгны шын тодарадыры-биле бодум хуумда архив документилери-биле танышкаш, чүү болганын илереткен мен. Шак ол Владимир Иванов деп кижиниң адында документилер б болган. Шуптузунда чаңгыс кижиниң чуруу бар. Владимир дыңнап орда, пенсия фондузунче телефон долгап тодарадырымга, ийи Ивановтар хар-назын талазы-биле кайызы-даа пенсияны ап турар болганнар. Амгы үеде кеземче херзэн оттурар талазы-биле шиптирни үндүрери-биле Кызыл хоорайның иштики херектер эргеле-

линче материалды чоруткан бис. Бир эвес Ивановтуң буруузу бадыткаттынар болза, 1993 чылдан бээр оон ап келгени чүс ажыг муң рубльди ол күрүнге дедир эгидип бээр ужурлуг.

— Бо чыл эгезинде бистиң солунга хамааты Светлана Ондар база 18 кижилер ат салган Кызыл хоорайның болгаш Кызыл кожуунуң паспорт-виза албанының ажалдакчыларының дугайында хомудал чагаазы үнген болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Ол шүгүмчүлөгө хамаарыштыр хыналданы биске ТР-ниң ИХЯ-зының паспорт-виза килдизиниң удуртукчулары чорудуп, шупту ажалдакчылар-биле чагааны сайгарган түнелинде, ында парлаттыган чүүлдер бадыткатынмаан. Бүрүткел эртер хамаатыларны Россияның ИХЯ-зының негелделеринге дүүштүр чорудуп, оларны неделяда 5 катап, харындаа субботада — дыштаныр хунде безин чорудуп турар бис.

Дужаал езугаар бодум хуумда неделяда 3 катап бир шак дургунда хамаатыларны хүлээп алып ужурлуг мен. Херек кырында оларны хүн бүрү хүлээп ап, тургустунган айтырыгларны шыдаар шаам-биле шиптирлеп берип, дузалажып турар мен.

Ол чагаада паспорттарны ушаанда долдурп бербейн турары база айтыркан. Негелде езугаар Россия хамаатызының паспортун 10 хонук дургунда кылып берген турар ужурлуг. 2004 чылдың декабрь эгезинде бланк чедишпейн барганындан кезек када үзүктелишкен болган чүве, ынчалзажок ол үр болбаан.

Ажалдакчыларның талазындан каржы-хажагай чоруктар барын ол чагаада бижип турар. Бистиң ажалдакчыларымыс хамаатылар-биле көзенек артындан чугаалажып турар. Чамдык кижилер олар ыткыр, дыңзыг чугаалаарга, каржы чоруун көргүзүп турар деп билип турар чадавас боор. Бичии-ле чүүлду соора ажыглай бээр улус база турар. Хөй кижилер чыылган тар коридорга янзы-бүрү саазынар долдурп, оларны катап-катап үрей бижип тургаш, боттары шыжыгып эгелээр улус база тургулаар. Ынчангаш ийи тала билчишкен-биле ажалдаар ужурлуг.

Римма ЧАВЫНЧАК чугаалашкан.

Корум-чурум камгалалында

ХЫНАЛДАНЫ КҮШТЕЛДИРИП ЭГЕЛЭЭН

Республиканың кадык камгалалы болгаш социал, пенсия хандырылгасы дээн чижектиг адырларда күрүне ажалдакчылары эрге-дужаалын ажыглап, хоойлу хажыдып, янзы-бүрү «үптээшкннерни», мөлчүшкүннерни, бузуруушкуннарны боттандырып турары чажыт эвес. Оон уламындан кол нуруузунда бөдүүн чон көскүзү-биле когарап турар.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының экономиктиг кем-херек үүлгедишкннери-биле демисел чорудар эргелелдиң ажылының кол угланышкыннарының бирээзи — көдээ черлерде төрүүр малды доруктуруп өстүреринге дээш федералдыг болгаш республика бюджетинде көрдүнген дотация акша-хөреңгизиниң шын ажыгалын хынаары. Бо айтырыгларны оон көдээ ажал-агыйда болгаш социал адырларда хоойлу хажыдышкыннарын илередир килдизи дорт шиптирлеп турар.

Көдээ ажал-агыынче акша-хөреңги шилчидишкнн чурумунуң сөөлгү үеде улам негереңгей хажыттынып турары Тывага мал ажылының сайзыраарыга улуг моондак дээрзи билдингир. Мындыг хевирлиг кем-херек үүлгедишкннерин өске кым-даа эвес, а ажылы мал ажал-агыын сайзырадыры-биле холбашкан кижилерниң кылып турары хомуданчыг. Чижээлээрге, кандыг-ла бир кожуун чагыргазының улуг бухгалтерлери төрүүр малдың санын сагышты-биле улгаттырар, үндүрген акшаның көвей кезин бодунуң хуу хереглелдеринче чарып каап болур. Мындыг янзылыг болуушкуннар — анаа-ла догааштырыг эвес, а херек кырын-

га болгаш судка бадыткатынган барымдаалар-дыр.

Чоокта чаа Эрзин кожуунуң пенсия фондузунуң эргелелиниң ажалдакчылары база ол ышкаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызының эмчи-социал экспертиза бюрозунуң улуг эмчизи боттарының эрге-дужаалын ажыглап, меге шынзылгалар бижип, күрүнден акша-хөреңги мөлчүп ап турганы тодараан. Оон аңгыда эмчи албан черлеринге дериг-херексел база эм садып алыры-биле үндүрген акша-хөреңгини өскээр ажыглаан, база ол ышкаш ажал чоктар учедунда турар, а херек кырында чок улустун адынга пособие алган кижилерни база хөйүн илереткен. Үстүнде айтыркан кем-херек үүлгедишкннериниң хевирлеринге илерзэн материалдыг когаралды 100% (долузу-биле) эгидип турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның экономика талазы-биле кем-херек үүлгедишкннеринге удур демисел чорудар эргелели амгы үеде хүнүнүң эң-не чидиг айтырыгларының бирээзи — пенсионерлерниң чигелделерин акша-биле солуурунга хамаарышкан 122-ги Федералдыг хоойлунуң күүседилгезин база «2010 чылга чедир суурнуң социал хөгжүлдези» деп программада көдээ черге бабын тудуп, садып алырынга субсидия акшазының шын үлелгезин хынаары болур.

Эргелелдиң, оон иштинде көдээ ажал-агыйда болгаш социал адырларда хоойлу хажыдышкыннарын илередир килдизин ажалдакчылары өске-даа угланышкыннар-биле чергелештир, бо шугунда хажыдышкыннар илередир талазы-биле шыңгы ажалды чорудуп эгелей берген.

Лада ОЮН, ТР-ниң ИХЯ-ның парлалы албанының ажалдакчызы.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ОЮННАР УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 60 чыл оюнга уткуштур чылдакчылар спартакиадазы бо чолдын январь айда-ла эгелзэн. Республиканың уруглар болгаш элээдилерниң олимпийжи курлавырлар спорт школазы баскетбол, бокс, спортчу уг-шиг тыварынга, хаак чарыжыга, бут бөмбүүнге, чиик атлетикага, ча адаарыга база дзюдога маргылдааларны эрттирерин дагдынып алган.

Күш-культура болгаш спорт агентилели хол бөмбүүнге, хостуг хурешке, самбога, тыва хурешке,

стол теннинге болгаш шыдыраага маргылдааларны организаастаар болган. А «Зарница» деп шериг-спортчу оюну республиканың шериг комиссариады-биле кады эрттирери көрдүнген.

Аныяк боксерлар боттарының чараш болгаш көрүштүг спортчу оюннарын эгелзэн соонда, оларның соон дарый Тываның бичии хаакчылары болгаш хостуг хуреш мөгелери тус-тус хевирлерге күжүн шенешкен.

Спартакиада бо чылдың сентябрь айда доостур.

Бистиң коор.

Бодандырып келир айтырыг

тыктай берген, ам идер-тергелиг. Кандыг хилиңчекти ол көрбээн дээрил! Бойдуктун, бурганның хоойлу-дүрүмүндө амылыг амытан амызы үспес деп чагып турар болгай. Ол чагыгың хажыттына бергенин сөөлүндө барып билип каар бис.

Ие кижилерниң ажи-төлүн хорадып, чок кылып чоруур кижилер дээрге, езулуг дириг дайзынар-дыр. Назыны кыска төлдер кээргенчиг-дир. Мурнунда келир чуртталганы оларның көрбези харааданчыг. Иелер бо бүгүнү көрүп, шыдажып-ла чоруурлар. Кайгамчыктыг шыдамыккай күштү олар төлүнге ынакшылы-биле чедип ап турар. Тыва ие кижилер муңгак сеткилге черле алыспас, салдынчак эвес, килеңи хайныгып чорза-даа, чүрээ саргып, төлдерин бодап, сеткили ыглап чоруур. Оларны эскерер болза, хагдынчак ышкаш алаарлар. Иштинде бүдүү чок болган ажи-төлүн бодап, олар-биле чугаалажып чораан ышкаш болурлар. Шыдажыр

аргажок берге байдалдарга, ундараашкыннарга алысканда, араганы ижиптер кижилер ижипкеш, сагыш-сеткилин ынчаар оожургадыксаарлар. Чамдык иелер ындыг аар согууга таварышкаш, улаштыр ижип чоруп бээр хомуданчыг. Ынчалза-даа өлген-биле өлүр эвес, чуртталга уламчылап, чоорту шуудунга кире бээрлер. Ава кижилер чөлөк ава болуп артып каар.

Дыңнаарга-ла, ында-мында аныяк кижилер чок болган деп медээ дыңналыр. Оларның хөй кезин кижилер холундан барган болур. Черле кижилер бүрүзү бот-боттарынга хумагалыг болур болза, эки деп бодаар мен. Эвээш санныг тыва чон улам кызырлып турар-дыр дээш кижилер чайгаар корга бээр боор-дур. Шынап-ла, ол бүгү барымдаалыг көстүп турары бо эвес бе?

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО. Улуг-Хем кожуун.

ЧҮРЕКТИҢ ЫЫЗЫ

Тываның кайы-даа булуңунга чораш, ажи-төлүндөн, алган ашаандан мөңгөде чарылган иелерге, херээжен чонга хөйү-биле ужуражып, хөрээм дойлуп, оларның муңгараан хомудалдарын, чидириглериниң аар-бергезин дыңнап келдим.

Ыглап олурар ие кижини көөрге, чүден артык берге. Ишти-хөңнүн үндүр ажи-төлүн чоктаан, саргып аараан, езулуг чүректер ызын ыглап олурар болур чорду. Кижилерниң азырап, өстүрүп алган ажи-төлдериниң амызын күш-биле үзүп каары дээрге-ле, боттарының келир үедеги ажи-төлүнүн салым-чолун база ынчаар белеткеп ап турарын билип алза эки. Ол чүл дээрге — эргилде-дир.

Бир иениң уруу университетке өөренип тургаш, кижилер холундан барган. Оон ажыын ажып, ыглап олурган черинге таварыштым. Иениң ызын дыңнааш, кижилер чүрээ аарып, чай-

гаар-ла ыглаксаазы келир боор чорду. Кижилер төрөлгөтениң амыдырал-чуртталгасында эң-не коргунчуг чүве — чоок кижизин чидирери. Чаа-ла 18 харлаан Росина күзелениң аайы-биле башкы университетинче кирип алгаш, дерзии өлүрүкчүлерге таваржы берген.

Росина, чүге-ле оваарымчалыг болбаан кижилер боор сен? Ада-иен сени чоктап, ыглажып-ла чорлар ийин. Чедишкен чечектиң оңуп өлгөни дег, чалыы, чараш үеде карак ажит чоруптуң аа. Ада-иен сени чассыткан чылыг сөстөрүн сенээ ам сөглөп шыдавас-тыр. Иелерниң манавааны ажыг-шүжүг, чидириг чүге оларны ажи-төлүн-

ден күш-биле мөңгөде чарып каар чүве ыйнаан. Кижилер амызы үзер чорук турбазы кай. Бо үеде ие кижилер бүрүзү дүвүрелдиг, дыш чок чурттап чоруур. Буяныг ава ажи-төлү дээш дүн-хүн чок сагышсырап, шактан шакче, хүнден хүнге дүвүрөп-ле чоруур. Оон дүвүрелин шынзытканзыг, коргунчуг өлүм оон эжиин соктап кирип келирге, ие чүрээ аарышкылыг саргып артар...

Аваларда ыдыктыг, дээди чаагай омур-хевир бар. Ол дээрге төрзөн төлүнге бүрүн бердингенинде, оозун эң-не эргелиг, эргим көрүп чоруурунда, херек апарза, хая-даш дег, кадыглары бээринде. Олар ажи-төлү дээш чүден-даа чалданмастар. Иелерни өске иелерниң төрүп каан төлдери балыглап, оларның эртинезин чидир тарбыдап чоруурлар.

Тожуда бир ие улаштыр-улаштыр оолдарын чидирипкеш, чар-

Школавыс огу чырып, кый деп туру

Өвүр кожууннун Саглы школазы март 18-те 70 чыл оюн демдеглээр. Оолдар, уруглар, школазының байырлалыңга уткуштур бистин солунче чагааларын чоруткаш, школазыңга оларның белээ кылдыр парлап бээрин дилээннер. Ынчангаш оларның чамдыктарын парладывыс.
Чагааларыңар дээш четтирдивис, уруглар, эр хейлер!

"КЫЗЫЛ ӨГДЕН" ЭГЕЛЭЭН

Саглы ортумак школазы 2004-2005 өөредилге чылында 70 харлап турар. Тываның өске булуңнарыңга ышкаш "кызыл өг" школазындан ажылын эгелээн.

Ынчан аңаа чүгле 2 класс өөренип турган. Ол үеде өөреникчилер хар-назы дивейн өгге чыгып келгеш, кичээлдерни эрттирип чораан. Ынчан директор башкы К.Сержикий өглер кезип, башкылап чораан. 1939-1940 өөредилге чылында эге школа ажыттыңан. Эге чайлаг школазының башкылары уш алышы — Доржу-Чотпа, Хан-Демир, Ханды-Сүрүн олар турганын документилен херечилеп турар.

А 1951 чылда 7 чыл школазы баштайгы доозукчуларын доостурган. 1967 чылда Октябрьның 50 чылын уткууруңга калбарган

социалистиг чарыштың тиелекчи болурга, "Октябрьның 50 чыл ою аттыг, Кызыл туктуг Саглы 8 чыл школазы" деп атты тывысышаан, Кызыл тук-биле шаңнаан. 1974 чылда ортумак школа кылдыр ажыттыңан. Бо өөредилге чылында школаже 257 өөреникчи кирген. Оларны 38 башкы аңгы-аңгы эртемгерге өөредип турар. 14 класс комплект бар. Школаны Марий-оол Васильевич Дондуп 1983 чылдан эгелээш бо хүнге дээр удуртуп, директорлап ажылдап чоруур.

Алдынай СААЯ,
9-ку класс.

ЭРИГ БААРЛЫГ БАШКЫВЫСКА

Бистин Орлан Бузур-оол аттыг школавыстың 70 чыл ою эрткен чылдың октябрьда болур турган, ону чамдык чылдагааннар журундан соңгаарлаткан. Ынчангаш ол ам март айда болур.

Школавыс биске төрөөн иевис дег эргим. Ол 70 чыл иштинде хөй-хөй оолдар, кыстарны доостуруп, амыдыралдың делгем оруктарыңче үдээн. Школага мынча чылдар иштинде хөй-хөй башкылар ажылдап каапкан. Директор башкывыс Марий-оол Васильевич Дондуп — бистин ынак башкыларывыстың бирээзи. Ол школавысты улам аяншинчи кири эде-хере тыртып, хөй-ле чүүлдерни кылган. Шко-

ланың байырлалын таварыштыр эш-өөрүвүске база Саглы ортумак школазының шупту доозукчуларыңга байыр чедирбишаан, башкыларывыска дараазында одуругларны тураскааттывыс: *Эртеж-билиг биске сургаан, Эриг баарлыг башкыларга Амыдырал-чуртталгага Аас-кежик, өөрчүшкүңү күзедивис.*

Меңги ХОМУШКУ,
Радик ОНДАР бижээн.

УДУРТУКЧУЗУ — МЭЭҢ КЫРГАН-АВАМ

Чаагай тыва чаңылдарны Чаштар биске өөреткен, Чарлы болбас ыдыктыг Чаңчылывыс кагбас бис.

Бистин школавыстың музейи ажыттыңандан бээр бир чыл болуп турар. Оон мурунда чылдарда класс-музей турган. Школавыс директору Марий-оол Васильевич Дондуп 3 залдыг школаны музей кылдыр берген. Ында өг иштинде тыва национал идик-хеп, орун-дөжек, аяк-сава, кавай, тыва оюннар, аъттын, бода малдын, хөй-өшкүнүн дериг-херекселдери дээш, чүңү чок дээр! Оларны школачылар, башкылар чондан чыган.

Музейде Саглының хүндүлүг

хоочуннарының, тургузукчуларының, маадырларының булуку, школаның төөгүзү болгаш "тергиин" демдектерлиг доосканнарың булуку солун. Чижээ, тоолчу Чанчы-Хөө, дайынчы чаңгыс Чер-чуртугларывыс дугайында оон хөйну билип ал болур.

Тыва улустун чаңылдарыңга класс шактарын музейге эрттирип турар бис. Музейниң удуртукчу башкызы — мээң кырган-авам Күнзеңмаа Авраевна. Ол школавыстың юбилейин уткуштур бойдус өрээлин база белеткеп турар.

Алдынай МОНГУШ,
2-ги класс.

"ХАМНААРАК-2005"

Чоокта чаа өөреникчилер аразыңга "Хамнаарак-2005" деп ыры мөөрейи болуп эрткен.

Аңаа улуг, ортумак болгаш бичии класстардан безин уруглар киришкен. Тиелекчилерни шаңнаан. Кол шаңалды 11 "а" класстың өөреникчизи Салим Кара-Сал чаалап алган.

Чочагай ООРЖАК.

БАШКЫМНЫҢ ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИН КӨРҮКСЭЭР МЕН

Клазывыс башкызы Елена Чүлдүмовна дыка чараш. Ол дээди категорияның башкызы, "Улус өөредилгезиниң тергиини", "Россия Федерациязының хүндүлүг ажылдакчызы" деп бедик аттарлыг.

Кичээл үезинде башкымның тайылбырын кончуг кичээлге ийгилик дыйнаар мен. Ынчангаш класста эң эки өөренип турар уругларның бирээзи мен. Башкымның өөреткен өөреникчилери дыка хөй, оларның аразында кандыг-даа эртемниг, ажылдыг кижилер барын ол үргүлчү чугаалап берип турар. Башкымның өөреникчилерин көрүксээр, оларга ужуражыксаар-дыр мен. Оларга: "Школавыстың байырлалыңда чедип келиңер! Башкывыс-биле кады ойнап-хөглээр бис" деп чугаалаксаар-дыр мен.

Аелита СААЯ.

АЙ-СУУ ТУЛДУР ТЫВЫЗЫКТААН

Шагаада клазывыска аваларывыс база келген. Башкывыс Светлана Артыевна Дагбыш биске солун оюннар ойнап өөреткен.

Ынчан шупту ойнап-хөглөп, командалар аразыңга тывызыктажып, үлегер домактажып, дүрген-чугаалар чугаалап, кожомыктажып турдуvus. Эң хөй кожомыкты Дамырак кожомыктаан. Ай-Суу биске тулдуру тывызык салган. Долуманың тывызыы эң солун болган. Канат тыртарыңга эң күштүг команда "Челээш" болган. Ынчалза-даа байырлалга ниитизи-биле бирги черни "Күзел" алган, а "Челээш" ийги черни ээлээн. "Дамырак" биле "Чечек" үш-дөрткү черлерни алган.

Ян-Суу ООРЖАК.

АНГЛИ ДЫЛ БАШКЫЛЫГ БИС

Школавыс девискээринде 5 улуг объект бар. Чаа школавыста спорт залы черле ээн турбас. Аңаа хүндүс кичээлдер, секциялар эрттирер.

А кежээки үеде аныяктар болгаш улуг класстар өөреникчилери спортчу оюннар ойнаар. Кыс уругларның болгаш оолдарның күш-ажыл кичээлдери ийи аңгы мастеркаяларда болуп турар. Школа интернаттыг, ында 50 өөреникчи хаара туттунган.

Бо өөредилге чылында бистин школавыста солун болууш-

кун — даштыкы дыл башкызы келген. Башкывысты Аяс Каңоолович Саая дээр. Саглы школазының шупту өөреникчилери 5 класстан эгелеп англи дылды өөренип турар апарган. Школаның ам-даа сайзыраарын күзээр-дир мен.

Аида БУЗУР-ООЛ,
4-ку класс.

"ШОУ-КРЯК" БӨЛГҮМҮНҮҢ ООЛДАРЫ

Школавыста болуп турар "Шоу-кряк" деп бөлгүмнүң дугайында бижикседим. Ооң удуртукчузу — орус дыл, чогаал башкызы Ольга Маадыр-ооловна Назытай.

Бо бөлгүмче улуг класстар уруглары, эң ылаңгыя оолдар улуг сонургал-биле кээп турар. Олар боттарының чогааткан сценарийлерин, концерттер, мөөрейлер тургузууларың кежээлерге көргүзүп турарлар. Бөлгүмнүң киржикчилеринин аразында, шынап-ла, салым-чаянныг уруглар бар. Салим Кара-Сал, Меңги Ооржак, Меңги Саая, Радик Ондар ырлаарыңга

сундулуг, Сюзана Апак, Оюмаа Ооржак, Алеся Ооржак танцылаарыңга сонургалдыг. А хөглүг-баштак чугаалар чогаадыр болгаш чугаалаарыңга 10 класстар оолдары кымга-даа алдырбастаан. Амгы үеде бөлгүмнүң киржикчилери уруглар садтарыңга тоолдар ойнап көргүзеринге белеткенип турар.

Чечена КУУЛАР.

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫ ТҮҢНЭЭН

Бистин школавыста 9-11 класстарда ниитизи-биле 76 кижии өөренип турар. Школавыста чаңыл болган бот-башкарылга бөлүү бо чылын ажылын уламчылап турар. Бо чылгыс бөлүк доозукчу 9 класстарның өөреникчилеринден тургустунган.

Школавыстың президентизи — 11 "б" класстың өөреникчизи Артыш Куулар, ооң оралакчызы — 11 "а" класстың өөреникчизи Салим Кара-Сал. Өөредилге талазы-биле сайыт Сюзана Ооржак, күш-культура сайыды Азияна Ооржак, чаштар-биле ажылдаар сайыт Чимис Кара-Сал, уран чүүл сайыды Меңги Саая, парлагалга талазы-биле харыылап турар сайыт Аркадий Донгак.

Бот-башкарылга бөлүү өөренип эрткен чартык чылдың дургузунда кылып чоруткан

ажылын түңнээн. Бирги чартык өөредилге чылында оларның удуртулгазы-биле аңгы-аңгы спортчу маргылдаалар, солун темалыг кежээлер организаттатынган.

Ам бо хонуктарда бөлүк школаның юбилейинге тураскааткан концертке белеткенип турар. Концертте улуг болгаш ортумак класстарның өөреникчилери хаара туттунган.

Чечек КАРА-САЛ,
Алдынай ООРЖАК бижээн.

АНАЙ-ХУРАГАН АЗЫРАЖЫР МЕН

Мээң кырган-авамның адын Багын Ашаконна Кара-Сал дээр. Ол 11 уругну азырап өстүргөн.

Ам кырган-авам Теректиг деп черде кыштап, хуу мал өстүрүп олурар. Кырган-авамның хары 68 чедип-даа турар болза, ол ам-даа эрес-кашпагай. Ол

анаа черле олурбас, бир-ле чувени кылган, дааранган олурар. Дыштанылгаларда кырган-авамның аалынче баар бис. Часкы дыштанылга үезинде бичии анай-хураганнар азыражыр мен. Бис кырган-авамыска дыка ынак бис.

Ай-Суу СААЯ,
4-ку класс.

Школавыс чеден чылда Ууттунмас улуг чүктү чүктөп эрткен. Школавыс чеден чылы — Улуг-бичии улус-чонга байырлал-дыр. Чеден чылдар иштинде сен Чечектелип сайзырадың, Чедиинкиннер моон-даа сонгаар көвей боорун Сеткилимниң ханызындан күзеп тур мен. **Май-оол ООРЖАК,** 10-гу класс. *** Чеден чылдың дургузунда Чече чашты кижизитпээн дээр. Чараш, ынак школавыс, Сайзырап-ла, хөжүп-ле көр. **Херелмаа КАРА-САЛ,** 11 "б" класс.

ЫНААВЫСТЫҢ УЖУРУ ОЛ

Мен авамга дыка ынак мен. Март 8 таварыштыр авамга открытка белеткеп алгаш, берген мен. Ынак авамга тураскаадып, мындыг шүлүк чогаадып алдым:

Өртемчейге чаяп каан Авыралдыг авам сеңээ Четтиргеним илередип, Черге чедир мөгееер мен. Хензиг чаштан кижизидип, Азыраары белен эвес, Ынчангаштың аваларга Ынаавыстың ужуру ол.

Сайзана КУУЛАР.

ОЛАРГА ДӨМЕЙ БОЛУКСААР БИС

Бис школавыска ынак болгаш ону камнаар бис. Школавыс 70 чыл ишти арыг-силиг, делгем хевээр, өөреникчилери чурумнуг.

Ында-мында халчып, ыймактажып турар кижии-даа чок. Школавыс доозукчуларында эмчилер, башкылар, шагдаалар, даргалар дээш, кандыг-даа мергежилдиг, төлептиг кижилер бар. Бис оларга дөмей болуксаар бис.

Аянмаа АПАК,
4-ку класс.

КАДЫ СОНУРГААР БИС

Школамда библиотека бар. Аңаа мээң кырган-авам Бичии-Уруг Сааяевна Саая ажылдап турган.

Ол 40 ажыг чыл ажылдаан. Школага өөренип тургаш, кырган-авамны эдерип чеде бергеш, номнарда чуруктар көөрүңге ынак турган мен. Кырган-авам солун тоолдар база номчуп бээр турган. Школавыс 70 харлаанында кырган-авам база келир. Ынчан кырган-авам-биле кады ооң ажылдап чорааны библиотеканы сонургаар бис.

Саарыг КУУЛАР,
2-ги класс.

ШУПТУ "4", "5"-КЕ ӨӨРЕНИП ТУРАП

Мен 2 "б" класста өөренип турар мен. Биске сан кичээлдери дыка солун эртер, мен сан кичээлдерин четтикпейн манаар мен.

Клазывыс башкызын Елена Чүлдүмовна Дондуп дээр. Кичээлге чижектер, бодалгаларны часпайн бодап каарывыска, башкывыс дыка өөрүп, бисти мактаар. Сан кичээлдеринде "3" демдек алыр кижии чок, шупту "дөрт"-"бешке" өөренип турар бис.

Үгер ООРЖАК.

КИЖИ ТЫНЫ ҮНЕ ЧОК БЕ?

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Өгке кире бергеш, коргунчуг чүвени көрдүм: оглумнун бажынче аткан болду, буду сынык, бижек изи-даа бар ышкыш, хан дээрге эмин эрттир... Кенним эжик чанында, бажы, чаактары бузук... Олар баштай этпеп, соп-соп, адып кааннар хире...

Россиянын Федералдык кызыгаар албанынын Забайкальде регионалдык эргелелинин шериг прокурорунун оралакчысы И.А. Дианов бодунун доктаалы-биле херекти үлгеткен Дмитрий Иванов боду аттына бергенин барым-даалааш, ону 2002 чылдын сентябрь 23-те үндүргөн шийтири-биле соксадып каан. Ол документинин хоолгазы А.С. Дажыда бар. Өскээр чугааларга, оон өске буруулуг киж (организация, албан чери, шериг чери...) чок дээни ол. Д.Ю. Иванов биле В.А. Ручинскийнин нарядче үнгени, Ивановтун ап чораан холуктуг спиртин ижип чорааны, оларга постудан кара туразы-биле үнүп чораан П.Г. Фурсин, Р.Ю. Хренков, Р.Г. Чернышев оларнын каттыжа бергени, «өг ээзи хорадап кончуттуна бээрге», ону Ивановтун хей удаа атканы, оон соонда өгнү эр ээзин боолап каапканы, Александр Дажыда «ок кирген 3, ок үнген 3 балыг», а өгнү херээжен ээзи Ч.Д. Сыраттың мага-бодунда «14 атканынын изи бар» болганы... дээр ышкыш хей барымдааларны доктаалда айтыкан. Ынчалза-даа... буруулуг киж чок, кым-даа харылаваас мындыг.

Материалдыг когаралды болгаш моральдыг хораны эгидер дугайында хомудалдарны Кызылдың хоорай суду ийи катап көргөн, оларнын шийтириленин хоолгалары бар. 2003 чылдын апрель 24-те болган суду А.В. Болат-оол даргалаан, секретары Е.А. Земенина. 2001 шериг кезээ юридиктиг эрге чок болганындан ону ФКА-нын Забайкальде регионалдык эргелели-биле солур деп, суд санаан. Ынчалза-даа ол харысалгага онаашпас, а Иванов буруулуг, а бир-тээ ол өлгөн болганда, хомудалды хандыраарындан ойталаар – судтун шийтири ындыг болган.

Когараан хомудакчылар А.Дажы биле Е.Чанзан (өскү арктан ийи уругнун опекуну) шийтири-биле чөпшээрешпейн, ТР-нин Дээди судтун коллегиязынга кассация хомудалын кириген. Кызыл хоорайнын прокурору В.Ф. Ведягин май 27-де база-ла ынаар бижик кириген. Ында айтыканы: шийтири хоойлуга дүүшпес болгаш бадыткал чок, материалдыг эрге-хоойлу нормаларын хажытканынун ону күш чок болдурар ужурулуг. «Шериг албаны федералдыг күрүне албанынын онзагай хевири болур», «шериг албанынга кем-херек үлгедии дээрге шериг албанын эрттиренин доктааткан чурумунга удур кем-херек үлгедии болур»; «Иванов Д.Ю. Россиянын ФКА-нын Забайкальде регионалдык эргелелинге хамааржыр 2001 шериг кезээнге шериг албанын эртип турган, кызыгаар нарядынче үнгени дээрге-ле шериг албанын эрттирип турганы ол болур. Бир эвес 2001 шериг кезээниң «Бо-жалыг» кызыгаар постузунун начальнигинин төлээп турары

эрге-дужалдыг кижилер боттарынын хүлээлгелерин шыңгыы болгаш шын күүсеткен болза, Иванов Д.Ю. айыткан кем-херектерни үлгедип шыдавас, Дажынын өг-бүлөзи когаравас турган. Мынчап кээрде эрге-хоойлуга дүүшпес хөдөлг биле моральдыг хора... чылдагаанныг харылзаалыг апар. Ынчангаш РФ-тин ХК-нин 1068 чүүлүнүн 1-кезээ-биле юридиктиг эргелиг чер азы хамааты күш-ажыл (албан, албан-дужаал) хүлээлгелерин күүседип тура, оон ажылдакчызынын чедирген хоразын эгидер ужурулуг. Ындыг хораны юридиктиг эргелиг черин чедирген хоразы деп, а оон ажылдакчызынын буруузун – юридиктиг эргелиг черин бодунун буруузу деп санаар». Ынчангаш хоорай прокурору херекти күш чок болдурарын база ол-ла судка катап көөр кылдыр чорударын дилээн.

Дээди судтун А.А. Салчак даргалаан коллегиязы июль 8-те ажык судка ол чүүлдерни чугаалажып көргөш, «Херектиң байдалын суд чогууру-биле тодаратпаан болганда, судтун шийтирин эрге-хоойлуга дүүшкен болгаш бадыткал-барымдаалыг деп санаары болдунмас, ону күш чок болдурар» деп шийтирилээн.

— Ам черле ужуру тыптып, чөптүг шийтири үнер боор деп идегей берген бис – деп, Анна Сояновна чугаалап орду. — Дараазындагы судтун шийтири ындыг болган-даа хире чүве...

2003 чылдын ноябрь 18-те ол айтырылгыг ажык суд А.А. Каңзайнын даргалааны-биле, прокурор С.А. Ажинин киржилгези-биле, А.С. Кардиниң секретарылааны-биле эрткен. Иванов кызыгаар шеринин шериг албаны эрттирип турар киж, «Кызыгаар участогунда часовой» деп дайынчы постуга кызыгаар нарядын башка-рыкчызы кылдыр үнгөн болганда, ол РФ-тин күрүне эрге-чагыргазынын албан-дужалдыг кижизи болур. Ынчангаш оон хоойлудүрүмгө дүүшпес үлгедиинин хоразын РФ-тин Саң-хөө яамызы эгидер ужурулуг (РФ-тин ХК-нин 1071 чүүл) деп, суд санаан. ФКА-нын Забайкальде РЭ-нин төлээзи Н.Н. Мещеряковтун Иванов маршруттан өскээр чорупканы-биле ол шериг албанын күүседирин соксаткан деп бадыткап турары үндезин чок, чүге дээрге наряд кызыгаар зоназынга – Эрзин кожунун девискээринге турган деп, суд тодараткан. Үш кызыгааржынын кара туразы-биле постудан чоруткаш, кезип чоруп турганы, Ивановтун арагалап чорааны, нарядтын дүне пост-биле харылзаа тутпайн турганын херекке ап тодаратпааны «Бо-жалыг» постузунга командьал талазындан контроль чок турганын херечилеп турар. Албан-дужалдыг кижилерин хөдөлбээнинин, хемчег албаанынын түннелинде чедиртинген хораны РФ-тин казназы эгидер ужурулуг. РФ-тин ХПК-нин 11 чүүлүнүн 2-кезээнге дүүшүр суд шийтири хүлээп алырда Россия Федерациязынын хоойлуларын (бо таварылгада – РФ-тин Чепсектиг күштеринин иштиги албанынын Уставын эвес – төлээ кижинин негеп турары ышкыш эвес) удуртулга болдурар деп, суд айыткан.

Хоорай суду дараазында шийтири хүлээп алган. РФ-тин Саң-хөө яамызында: Анна Сояновна Дажыга моральдыг хора дээш 200 муң рубльди, хөөржү-дүлгеге чарыгдалдарны эгидери-биле 39257 рубль 75 көпеекти, төлээниң ачы-дузазы дээш 5 муң рубльди тыртып бээр; Ева Халыевна Чанзанга – азырадыкчы өлгенин хоразын чандыраары-биле 8940 рубль 96 көпеекти; ол-ла чылдагаан-биле Саманта Дажы биле Сайзана Дажыга ай санында киж бурүзүнге онааштыр 638 рубль 64 көпеекти база моральдыг хора дээш 400 муң рубльди тыртып бээр...

Ынчалза-даа когараан кижилерин идегели боттанмайн барган. Ол идегелди ТР-нин Дээди судунун 2004 чылдын январь 13-те тодарды өжүр шаапкан.

Ивановтун чедирген хоразын Саң-хөө яамызы төлөвес (РФ-тин ХК 1068, 1069 ч.ч.). Хоорай судунун шийтирин күш чок болдурар, суд когарааннарнын негелделерин күүседиринден ойталаар деп шийтири хүлээп алыр ужурулуг – кысказы-биле, дорт чугаалаарга, суд коллегиязынын (М.В. Доржу даргалаан, судьялар Ч.Д.Д. Аал-оол, Е.Х. Отук-оол, прокурор Е.Ю. Кочергина киришкен) тодаратканы ындыг болган.

— Кижилерин амы-тыны, чок ийи кижинин амызы мындыг янзылыг үне чок болганы ол-ладыр – деп, ажыг-шүжүгге бастырган Анна Соян чөгенип чугаалап орду. — Оларнын ийи чаш ажы-төлүнүн салым-чолу кымга-даа солун эвес хире. Чурттуң конституциязында кижинин эргелерин камгалаар дээн, а кижинин чурттаар эргези эң-не кол эрге ынаан. Кайыл ынчаш? Күрүне, муң-муң сая бюджеттиг күрүне бистин негелдевистен ядарай бербес-ле болгай... Черле ынчаш киж кайгаар – бисти камгалаар ужурулуг шериг бисти өлүрүп кылаштыжып чорурга ажырбас чүве ышкыжыл! Арагалап, тояап, бажынын мээзинде ыйлаңгы тыптып келген хой ышкыш, «эргий берген» чораан бөлүк кызыгааржыларнын үлгеткен херээн чаңгыс өлгөн кижиче чууй каапкан, ол-ладыр. Хоойлу езугаар ындыг чүве-дир деп менээ харылаарлар болбайн аан. Шынап-ла ындыг чүве болза, ындыг хоойлунун херээ бар чүве бе?! Азы хоойлуларны канчаар-даа ажылаптар арга бар чүве ирги бе? Бистиң бо Дээди судузу даарта бистиң херээвис көөрү-биле хуралдаар деп турда, ол бажыңга улуг шайлаашкын хондур чыгыгы болган, шериг кижилер база турган. Мен ону ылап билер мен, херечим-даа бар, херек апарза, ол чугаалай бээр...

Бо дээрге хомудакчынын чугаазы-дыр, чаңгыс сөс-даа неме-вээн мен.

Бодунун үезинде колхоз-совхоз бүдүрүлгезинин мурнакчызы чораан күш-ажылдын хоочуну, инвалид иенин хомудалын, бар документилерге үндезилеп, бижээн бо чүүлду доозуп каалы. Россиянын Дээди судунче хомудал кириген болза, та кандыг турган чүве ийик. «Бистер, багай улус, ону кылып шыдавадыбыс, чөгеливис-даа төнгөн» — дээр киж болду.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ, журналист.

Автотранспорт бугурулгелеринин, организацияларнын болгаш хуу сайгарлыкчыларнын кичээингенинге!

Тыва Республиканың Чазааның «2005 чылдын часкы үезинде автомобиль оруктарына транспорт аймаанын шимчээшкинин түр кызыгаарлаар дугайында» 2005 чылдын март 9-та №64 айтышкынынга үндезилээш, Тыва Республиканың Орук агентилели автосөөртүлгелерге сонургалдыг бүгү-ле бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга чазын оруктарынын үрелир үезинде 2005 чылдын апрель 1-ден май 30-ге чедир, а Кызыл—Сарыг-Сеп, Бояровка—Тоора-Хем, Бай-Хаак—Хову-Аксы оруктарына март 28-тен май 30-ге чедир Тыва Республиканың ниити ажыггалдыг автомобиль оруктарына ниити деңзи-биле 10 тонна болгаш оон ажыг деңзилиг транспорт аймаанын шимчээшкининге түр кызыгаарлаашкынын кириер.

Ниити деңзи-биле 10 тонна болгаш оон ажыг деңзилиг транспортка чүк сөөртүрүнге чөпшээрелди дараазында адресте берип турар:

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 60, тел 3-66-25.

УЛУГЛЕРНИ ҮЛЕП ЭГЕЛЭЭР

Тыва Республиканың Балыктаашкын талазы-биле агентилели 2005 чылда балык курларынын тударынга квотанын ниити хемчээлинге үлүглөр үлелгези 2005 чылдын март 31-де 16.00 шакта дараазында адреске болурун балык тывышын чорудуп турар юридиктиг организацияларнын болгаш хууда кижилеринин кичээингенинге дыңнадып тур: Кызыл, Калинин кудумчузу, 23, тел. 5-49-73.

Ажыглакчыларнын (чагыт киришкелеринин) чагытларын болгаш өске-даа эргежок чугула документилерин 2005 чылдын март 29-ка чедир хүлээп алыр.

Эргежок чугула документилерин даңзызы:

1. Тургустунган майык езугаар долдурган чагыт;
2. Чагытда айыткан ажыл-чорудулганын хоойлу-дүрүмгө дүүшкээ (юридиктиг организацияларнын болгаш хууда кижилеринин үндүрүг органында бүрүткелинин бары, оон иштинде күрүненин чаңгыс аай даңзызынче киригени – ИНН, КПП, ОГРПН);
3. 2004 чылдын дургузунда бүгү деңнелдин бюджетинде аайлап таарыштыртынмайн бар-

ган өре-ширенин чогуун дугайында шынзылга;

4. 2004 чылда үндүрүп берген тывыш квоталарынын талазы-биле суг биокурлавырлары дээш чылда төлөвиринин талазы-биле сан-медээлер;

5. 2004 чылда квоталарнын шингээткенинин долузунун дугайында сан-медээлер;

6. 2004 чылда чөпшээрелдерин, лицензияларнын болгаш балыктаашкын Дүрүмнеринин негелделерин сагаанын дугайында сан-медээлер;

7. 2004 чылдын дургузунда туткан балыктын дугайында доктааткан отчетту киригенин сан-медээлери, оон шынга дүүшкээниң чадазы;

8. Тывышты чаңылчаан езубиле чорутканы, бижыглаттыг балык тывыш участоктарынын бары;

9. Балыктын баш санын тургузарынын талазы-биле база балык-мелиорация ажылдарын чорутканынын дугайында сан-медээ;

10. Эртем-шинчилел ажылдарынын чорудулгазынга, суг биокурлавырларынын мониторингизинге киржилге.

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ:

БАШКЫЛАРГА

Март 24-31-де эге класстарнын, төрээн дыл болгаш чогаал башкыларынга билиг бедидеринин төлевирлиг курстарын чорудар.

Баш бурунгаар бижидип алырын диледивис.

Харылзажыр телефоннар 3-67-76 (тыва дыл кафедрасы); 3-52-76 (эге өөредилге методиказынын факультеди).

11 КЛАССЧЫЛАРГА

Март 24-30-де көдээ школаларнын 11 классчыларын ЕГЭ-ге (химия, биология, математика, орус дыл, төөгү болгаш обществознание) белеткээри-биле төлевирлиг курстарын чорудар.

Баш бурунгаар бижидип алыр азы немелде медээ алыр телефоннар: 1-19-07; 3-80-32.

ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫН ЧЕРИ АЖЫТТЫНГАН

«Чаңгыс аай Россия» партиянын Тывада регионалдыг салбыры хей-ниитинин хүлээп алышкын черин ажытканын дыңнадып тур.

Адреси: Кызыл, Кочетов, 31, 2-ги каът, кабинет №7, тел. 1-37-07. Хүлээп алыр хүннери – понеделник, среда, пятница, 14 шактан 18 шакка чедир, т. 1-22-12.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДАЛААШ...

Хандагайты ортумак школазын 2000 чылда дооскан дугайында Батый Юрьевич Хертектиң адынга тывыскан №5171368 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, үүредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 10095. Чагыт 27.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязынын Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызынын Ортааки Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солунун 2004 чылдын май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-нин Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.